

BELLÉR BÉLA

A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója és történeti képe 1945 előtti történetírásunkban

A Dózsa-parasztháború kérdésében való állásfoglalás vízvonalzó a történetírásban. „Magyar történetírónak e kérdéssel kapcsolatos állásfoglalása, az, ahogy bemutatja és elemzi az eseményeket, minden esetben megmutatja, hogy az illető történetíró a felvetődő társadalmi problémákkal kapcsolatban melyik társadalmi osztály vagy réteg álláspontján van, melyik osztály szemléletét juttatja érvényre történeti munkáiban.”¹ Ez a felfogásbeli különbség különböző mértékben ugyan, de az egyes — nemesi, polgári, marxista — történetírások egészét áthatja, érinti azok meghatározott belső struktúráját, a struktúra valamennyi lényeges elemét. Ezen struktúra-elemek közül mi a parasztháború felszabadulás előtti történetírásának áttekintésében főleg a két legfontosabbat, a történeti-politikai koncepciót és a történeti képet vizsgáljuk. A történeti-politikai koncepció osztályszempontú alapfelfogásokat tartalmaz a társadalom egész fejlődéséről és az ebből eredő politikai célokról. A történeti kép pedig a történeti tények, események és folyamatok meghatározott értékelésen nyugvó szemléletét sugallja a múlttól, akár annak egészéről, akár részleteiről. Ha nem is kiemelten, időnként azért foglalkoznunk kell a másik két struktúra-elemmel, a történetelmélettel, ill. történetfilozófiával, amely világnézeti, ismeretelméleti és metodikai felfogásokat egyesít valamilyen elméleti alapállásban, és végül a szakmetodikával, amely főképp forráskritikai módszereket, történeti segédtudományokat, vagyis — a többi struktúra-elemmel ellentétben — osztályszempontból általában közömbös elemeket tartalmaz.²

A Dózsa-parasztháborúról évszázadokon át az a történeti-politikai koncepció és történeti kép rögződött a köztudatba, amelyet a feudális társadalmi rend talaján álló, a feudális nemesi és papi érdekeket szolgáló kortárs krónikások, humanista történetírók többnyire ellenséges, néha együttérzést mutató, de általában célzatosan kiszínezett, nemegyszer egymásnak is ellentmondó beszámolóit, a feudális uralkodó osztályok köréből származó gyűlölködően parasztesellenes oklevelek alakították ki, s amelyet egyáltalán nem befolyásoltak a parasztság iránt megértést vagy legalábbis tárgyilagosságot mutató, egy-egy részletkérdésre vonatkozó, röpirat-formában megjelent aktuális polgári tudósítások.³ Ennek a történeti-politikai koncepciónak és történeti képnek alapszíne — Szabó Ervin találó jellemzése szerint — az, hogy a Dózsa-parasztháború

¹ *Gunst Péter*: Acsády Ignác történetírása. Bp., 1961. 215.

² *Gerhard Lozek*: Zur Methodologie einer wirksamen Auseinandersetzung mit der bürgerlichen Geschichtsschreibung. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1970. 4. sz. 608—616.

³ Eléggé ötletszerűen válogatott, értékelésbeli és fordítási hibákat tartalmazó, kritikai jegyzeteket viszont nélkülöző gyűjteményük A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1514. Összeállította: *Geréb László*. A bevezetőt írta: *Székely György*. Bp., 1950.

istentelen, barbár lázadás volt a törvényes papi, nemesi rend ellen, vezetői elvetemült gazemberek, résztvevői pedig félrevezetett, együgyű bolondok.⁴ Eltérések ezen a felfogáson belül legföljebb azon a ponton mutatkoztak, hogy az országra szakadt szerencsétlenségért — osztályhelyzetüknek vagy pártállásuknak megfelelően — a parasztok mellett kitettek felelőssé: a királyt, a főnemességet, a főpapságot-e vagy esetleg a köznemességet? Olyan feudális történetíró azonban még hírmondóban sem akadt, aki Dózsa és Zápolya párharcában *végső soron* ne az utóbbinak adott volna igazat, nem tartotta volna bár szigorú, de megérdemelt büntetésnek a jobbágyságot gúzsbakötő 1514. évi rákosi országgyűlési törvényeket és ennek jogi szentesítését Werbőczy István ítélőmester Hármaskönyvében.⁵

A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepcióját és történeti képét kialakító XVI. század óta azonban a történetírás nagyot fejlődött. A humanizmusban felébredt, a reformáció és az ellenreformáció hitvitáiban kiélesedett kritikai szellem és az eredeti kútfők kutatásának termékenyítő hatása Hollandiából és Franciaországból kiindulva a XVII. század közepén Németországba, majd nem sokkal később Olaszországba is utat tör magának. Német polihistorok kialakítják a történetírás új, államismeretinek nevezett irányzatát, amely a történelemnek a kor tudományrendszerébe való beillesztésével s új céljaként az állampolitika szolgálatának kitűzésével — minden egyoldalúsága mellett is — előbbreviszi a történettudományt. Az új irányzat a XVII. század végére Európa egész tudományos világát meghódítja. A Habsburg-ellenes rendi függetlenségi harcokba bonyolódott Magyarországon azonban csak a Rákóczi-szabadságharc után, a XVIII. század második évtizedétől kezd hatni. Az egymástól függetlenül, de egymást kiegészítve dolgozó katolikus és protestáns adatgyűjtők — különösen Hevenesi Gábor és Debreceni Ember Pál — forrásgyűjtése, rendszeres és szervezett kutatómunkája a XVII—XVIII. század nagy nyugati tudósaiéhoz mérhető, mégha kritikai érzék, történeti felfogás és művészi előadás tekintetében mögöttük is marad. Az egyháztörténeti adatgyűjtéssel egy időben, a XVIII. század első negyedében jelenik meg hazánkban Bél Mátyás és az erdélyi szász Schmeizel Márton munkásságában a magyar államismereti iskola, amelyet sokoldalú és sikeres anyaggyűjtés, felekezeti szempontokon felülemelkedő patrióta szellem és az állampolitikai szempontok erős kidomborítása tüntet ki.⁶

A magyar államismereti iskola magával hozta a történeti-politikai koncepció társadalomtörténeti irányú elmélyülését, hazai viszonyainknak megfelelően elsősorban jobbágyságtörténeti irányban; ez pedig nem kerülhette meg a parasztháború kérdését sem. Bél Mátyás, az európai híru magyar polihistor festi meg először *De servitute Hungarica* c. mindmáig kiadatlan munkájában a magyarországi jobbágyság kialakulását és fejlődését. Ő lát először a jobbágyságban történeti feldolgozásra érdemes tárgyat, mutatja ki a jobbágyság történeti (és nem isteni) eredetét, hangoztatja a jobbágy embervoltát, a benne is kiirathatatlanul élő szabadságvágyat, száll pörbe a jobbágyellenes Werbőczy tekintélyével.⁷ A jobbágyság múltbeli sorsa iránti érdeklődéséből kifolyólag Bél adja ki a parasztháború két fontos forrását Siegler Mihálynak, a XVI. századi

⁴ Marx és Engels Válogatott Művei. II. k. Szerk.: Szabó Ervin. Bp., 1909. 16.

⁵ Pamlényi Ervin: Horváth Mihály. Bp., 1954. 39—40.

⁶ Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Bp., 1920. 4—28. *Uő.*: A történelem útja. — A magyar történetírás új útjai. Szerk.: Hóman Bálint. Bp., 1931. 28—29.

⁷ Wellmann Imre: Parasztnépünk múltjának feltárása. Hitel, 1944. 4. sz. 231.

erdélyi szász történetírónak Dózsa ún. ceglédi kiáltványa szövegét ismertető Chronológiáját, továbbá a bécsi humanista Johann Spiessheimer-Cuspinianusnak, Miksa császár orvosdiplomatajának és többszöri magyarországi követének közvetlen szóbeli értesülésekből merítő naplóját a Dózsa-parasztháborúról.⁸

Az államismereti iskolát Timon Sámuellel az adatgyűjtő nemzeti történetírás korszaka követi. Ezután lép a színre a XVIII. század kétségkívül legnagyobb szabású történetírója, a jezsuita Pray György. Ő alapítja meg a felekezeti jellegű adatgyűjtő és államismereti iskolák keretein túlnőtt, azokat egybeolvasztó és tudományos életünkön több mint félszázadon át uralkodó kritikai történetírói iskolát. Az ő nyomdokain haladva emelik a magyar történetírást európai színvonalra Pray rendtársa, Katona István, továbbá Cornides Dániel, Kovachich Márton György, Bod Péter, Sinay Miklós, Budai Ézsaiás, J. Chr. von Engel, I. A. Fessler és társaik.⁹

A kritikai történetírás kialakulásának vázlata után felvethetjük a kérdést: változott-e és ha igen, mennyiben a Dózsa-parasztháború megítélése az új történetírásban? Minthogy az uralkodó osztályok gazdasági-társadalmi helyzete, stratégiája, taktikája, szemlélete, világnézete a XVIII. század végéig *alapvetően* nem változott meg, nincs alapvető változás a politikai, ideológiai funkciójuknál fogva egyértelműen osztályjellegű történeti-politikai koncepcióban, történeti képben, történetelméletben sem. A negyedik struktúraelemmel, a szakmetodikával, minthogy az osztályszempontból közömbös elemeket is tartalmaz, már nem ilyen egyszerű a helyzet. Az a tény, hogy a kritikai történetírók a források korábban elképzelhetetlen, egymásnak gyakran ellentmondó tömegét ismerik meg és használják fel — feldolgozásaikban is sokszor 10—20 oldalon keresztül megszakítás nélkül idézve őket —, elkerülhetetlenné teszi a tények újraválogatását, értékelését, kritikáját akár szubjektív egyéni állásfoglalás, de objektív tárgyi, politikai, ritkábban társadalmi szempontok alapján is. Az osztálybehatások ugyan ennél a műveletnél is érvényesülnek, de nem közvetlenül s főként nem egyértelműen. Éppen ezért a kritikai történetíróknál bekövetkezhet, és be is következik a régi XVI. századi parasztháború-képnek ha nem is átfestődése, de bizonyos átszíneződése. Érdemes ezt részleteiben is nyomon követni Pray, Katona, Engel és Fessler nagy összefoglaló munkáiban.

Pray Bécsben, 1767-ben kiadott *Annales regum Hungariae* c. műve IV. részének 348—357. lapjain foglalkozik a parasztháború történetével az egykorú XVI. századi források biztos ismerete (később ki is adott közülük olyan fontos dokumentumokat, mint Dózsa ún. ceglédi kiáltványa vagy királyi parancs a nemesség mozgósítására),¹⁰ de ugyanakkor bizonyos tendenciózus kiválogatása és megszűrése alapján. A gazdasági, társadalmi kérdések természetesen a tudós történetíró látóhatárán kívül maradnak; elsősorban politikai, diplomácia- és jogtörténetet ír. A szereplők bemutatásában bizonyos realiztikus tendenciák érvényesülnek. A pápát, X. Leót ugyan — a humanista Brutusszal szemben — menteni igyekszik a be nem váltott ígéreték ódiumától, Bakócz esztergomi érseket viszont már kevésbé az újabb pénzszerzés vádjától. A továbbiakban — Istvánffy követve — a keresztes toborzás sikerében észreveszi Dózsa hírnevének,

⁸ *Matthias Bel*: *Aparatus ad historiam Hungariae*. Posonii, 1735. 65, 281—282. Az ún. ceglédi kiáltvány eredeti szövegének kiadója a jezsuita *Carolus Wagner*: *Analecta Scepussii sacri et profani*. Pars IV. Posonii et Cassoviae, 1778. 35—36. l. (a) jegyzet.

⁹ *Hóman*: i. h.

¹⁰ *Georgius Pray*: *Epistolae procerum Regni Hungariae*. Pars I. Posonii, 1806. 84—86.

népszerűségének szerepét; nem vonja kétségbe Dózsa hadseregszervező, hadvezető képességeit sem. A nemességgel való szembekerülését nemcsak objektív tényezőknek, a nemesség erőszakos fellépésének, hanem szubjektív okoknak, Dózsa régi barátja, Lőrinc ceglédi pap „az ezután következő belháború fő-fő-szerzője” (352. l.) nemességellenes prédikációinak s Dózsa rossz jellemének is tulajdonítja. Velük szemben kiemeli Dózsa testvéröccse, Gergely és Száleresi Ambrus mérsékletét.

Magának a parasztháború történetének előadását a parasztok elvetemült kegyetlenkedésének, töröknél is szörnyűbb pusztításának és a hadi eseményeknek leírása uralja. Dózsa vérszomjas szörnyetegként jelenik meg e lapokon, különösen Csáky püspök főpapi ornátusban történt kivégeztetésével kapcsolatban. (A tudós szerző egyszerűen említetlenül hagyja Csáky és Báthori előzetes fegyveres harcát Dózsával.) Dózsának Temesvár elfoglalását célzó kísérletét egyrészt a háború meghosszabbítására irányuló szándékával, másrészt azzal magyarázza, hogy Dózsa mintegy zálogtárgyat akart szerezni magának a királlyal való béketárgyaláshoz, ill. a töröknek való megadáshoz. Dózsa végső harcát s „csodálatos állhatatossággal” elszenvedett kínhalálát forrásaival egybehangzóan adja elő. A nemesség ezt követő embertelen bosszúállását — a humanista Joviust idézve — részben csökkenti, részben indokolni igyekszik azzal, hogy a szörnyű büntetéssel a nemesek tulajdonképpen a jövőbeni újabb lázadás büntetettől igyekeztek elrettenteni parasztjaikat. Előadása végén a lojális szerző nem mulasztja el a kurucok ominózus nevét rásütni a parasztfelkelőkre. A vérbefojtott parasztháborúról a következő rekviemet mondja: „Ez lett a vége a parasztháborúnak, amely néhány nemes szennyes kapzsiságából és mértéktelen uralomvágyából keletkezett (ha ugyan hinni lehet Tuberónak), és negyven — vagy mások szerint — hetvenezer ember pusztulásával ért véget; bizonyára még nagyobb áldozatokat követelt volna, ha mindjárt az elején — ugyanis negyedik hónapjában verték le — szembe nem fordulnak vele, mert a népnél kedvező szerencse esetén semmi mérsékletre nem lehet számítani” (357. l.).

A kritikai történetírás másik nagy alakja, Katona István két művében is foglalkozik a parasztháborúval, először Budán, 1792-ben kiadott *Historia critica regum Hungariae, stirpis mixtae* c. műve XI. kötetének 682—815. lapjain, másodsorban ugyancsak Budán 1796-ban megjelentetett *Epitome chronologica rerum Hungaricarum, Transilvanicarum et Illyricarum* c. művének 612—624. lapjain. Katona lényegében ugyanarra a forrásbázisra támaszkodik, mint Pray: Tuberora, de főként Istvánffyra, míg Brutusszal vitázik. Mindkét műve közli Dózsa híres ceglédi kiáltványát (720—721, 616—617. l.). A két mű történeti-politikai koncepciója és történeti képe teljesen megegyezik egymással s Prayéval. A különbség csupán a részletezőbb előadásból s ezzel összefüggésben a kritikai elem kiterjedéséből (de nem éleződéséből) adódik. Mindenesetre feltűnő, hogy Dózsa alakja sokkal inkább előtérben áll Katona előadásában, mint Prayéban; bár uralkodó jellemvonásai — a többi szereplőhöz hasonlóan — nem változnak, alakja az események során monumentálissá nő. Szerzőnk élénkebb színekkel festi a keresztesháborúnak parasztháborúvá való átalakulását is. Istvánffy nyomán elmondja, hogy mikor a nemesek kegyetlenkedni kezdtek a keresztessel, vissza akarván őket kényszeríteni a „régii állapot szerinti szolgai szolgáltatásokra” (716. l.), s az újoncok panaszaikkal, Lőrinc ceglédi pap, régi barátja pedig a bosszúállás sürgetésével árasztotta el Dózsát, a „különbéni is vad és forradalomra vágyó” (718. l.) vezér egyre kevésbé hallgatott mérsékletet tanácsoló öccsére, Gergelyre. A katonák igazat hamissal vegyítő panaszai, a tehetet-

len király iránt érzett megvetés, a nemesség gyűlölete, a forradalomvágytól vagy más egyéb okból eltorzult jellem, a horvátországi hosszú és nehéz meneteléstől való félelem végül is egy irányba, a parasztháborúba sodorták Dózsát (719. l.). Az istentelen tetteit és terveit hevesen korholó Gergelyt erőszakkal vitte magával (720. l.).

A parasztháború leírását itt is a vad és véres színek, a parasztok — személy szerint Dózsa és Lőrinc pap — oktalan kegyetlenkedései és céltalan pusztításai uralják. Csáky és Telegdy kivégeztetésénél Katona is elhallgatja Csáky-nak Báthorival együtt Dózsa ellen előzetesen vívott harcát, Telegdynél pedig legalább is gyanút keltő moldvai és lengyelországi küldetését; ezen objektív okok motiválhatták volna Dózsaék példát statuálni akaró kegyetlenségét. Dózsa kivégeztetésének szörnyű látványossága érzelmileg a történetíró is megrendíti, aki — Istvánffyval egyezően — hiányolja itt a jámbor keresztényi könyörületet és együttérzést; végeredményben azonban ő is igazságosnak tartja az ítéletet. („Ilyen, tetteihez illő véget ért Székely György, a szerencsétlen háborúnak gyászos kezdeményezője és szítója” [742. l.].) Ezután — minden kommentár nélkül — ismerteti szerzőnk az 1514. évi rákosi országgyűlésnek mind a 71 törvénycikkét, s pozitív értelemben foglal állást Werbőczy Hármaskönyvének jogérvényéről folyó évszázados vitában. A történet végén a történetíró történeti-politikai koncepciója közvetlenül is megnyilatkozik. A lojalitás kissé naiv, patriarchális értelmezésével elképzelhetetlennek tartja, hogy Zápolya — a trónörökös-király életében — a királyi trón megszerzésén mesterkedett volna (743, 620—621. l.). Hasonló okból elveti Tuberonak azt a közlését is, hogy Dózsát Cegléden királlyá kiáltották volna ki (747—748. l.). Ugyanez a feltétlen király-, azaz Habsburg-hűség tükröződik Katona szóhasználatában is. A „crux” szóból levezetett „kuruc” elnevezés nála a „polgárháborút szító” szinonimája (620—621. l.).

Pray, Katona és társaik történeti feldolgozásaiban — mint láttuk — a parasztháborúról formált történeti-politikai koncepció és történeti kép — bizonyos átszínezésektől eltekintve — lényegében még a régi. Viszont az új polgári színezetű történetírói felfogásnak, bár eléggé szétszórt, de mégis jól felismerhető jeleit mutatják azok a történetírók, akik a XVIII—XIX. század fordulóján, megérezve a magyarországi feudalizmus válságát, megnyíltak a felvilágosodás racionalista, majd a romantika népiség szemlélete előtt. Közéjük tartozik a szepesi szász származású erdélyi udvari kancelláriai titkár, Johann Christian von Engel és Ignaz Aurelius Fessler, a maguk korában Európa-szerte tisztelt történettudósok.

Engel 1813-ban Bécsben kiadott *Geschichte des Ungrischen Reichs* c. nagy műve III/2. kötetének 160—177. lapjain foglalkozik a parasztháború történetével. Forrásismerete semmiben sem marad el Pray vagy Katona mögött, sőt a Kassával levelező parasztkapitányok nevének, tehát a kassai levéltár anyagának ismeretével (165—166. l.) még felül is múlja őket. Engelenek a parasztháborúról alkotott történeti-politikai koncepcióján világosan felismerhető a felvilágosodás hatása. A felvilágosodás antiklerikalizmusa érezhető abban a beállításban, amelyben a keresztesháborút a főnemesi udvari párton belül folyó hatalmi harc — Bakócz bíboros és Szakmári kancellár (helyesen: Szatmári, a kancellária vezetője — *B. B.*) érdekeit szolgáló — fegyverének tekinti; Dózsa seregének az ő főúri ellenzéküket kellett volna letörni (164. l.). Dózsa kezdetben valóban mérsékletet is tanúsított a Lőrinc pap által képviselt radikális és a Dózsa Gergely, valamint Számbéres (Szálerei — *B. B.*) Ambrus által reprezentált mérsékelt

irány közt. Csak amikor május közepén beszüntetik a keresztes toborzást, és a török frontra irányítják őket, „... vetette le (Dózsa — B. B.) álarcát, és egészen annak mutatkozott, ami” (166. l.). — Engel itt Dózsa ceglédi kiáltványára céloz, amelynek ugyan még változatlanul törökellenes célt tulajdonít, közben azonban már a parasztháború véres jeleneteit festegeti.

Mint láttuk, a feudális nemesi és papi szerzők a kegyetlenkedés egész ódiumát a parasztokra zúdítják, s nem látszanak tudomást venni a nemesi kegyetlenkedésekről. Engel is elítéli a parasztoknak a nemesekkel szembeni kegyetlenkedését, de nem kevésbé a nemesség által a temesvári csata után a magukat megadó parasztkatonák, sőt az őket kísérő ártatlan asszonyaik és gyermekeik közt rendezett — források által bizonyított — vérfürdőt. „Így dühönghet az oligarchia egy gyöngye uralkodó alatt!” — kiált fel a szerző iszonyattal (170. l.). Hogy a két kegyetlenség közé a felvilágosult szellemű történetíró nem tett teljesen egyenlőségi jelet, bizonyítja a veszteséglista közzététele. A parasztháború országosan 70 000 ember életébe került; ebből mindössze 400 volt nemes. Külön megbélyegzi „az emberiség minden határát (átlépő) magán- és nemesi rendi bosszút” (170. l.). Dózsa párfját ritkító kivégzésében. Ezért elsősorban Zápolyát teszi felelőssé. Felelősségrevonó kemény szavaiban a Habsburg-hűség az ébredő magyar nacionalizmussal fonódik össze. „Semmi sem törli ki ezt a szégyenfoltot — írja — Zápolya János életéből, semmi sem bizonyítja jobban, hogy ő nem volt igazi magyar, és sohasem volt méltó a koronára.” (Jegyzetben még megemlíti a Zápolya lelkiismeretfurdalásáról és isteni büntetéséről szóló — Pethő Gergelytől lejegyzett — „homályos mondat” is.) De talán semmi sem bizonyítja jobban Engel felvilágosult szemléletét, mint a teljes nemesi önkény jegyében fogant, kevesek bűnéért az egész parasztságot sújtó rákosi országgyűlési végzések és az ezeket megörökítő Werbőczy-féle Hármaskönyv elítélése. Szerinte a Hármaskönyv egyforma szerencsétlenség volt a királyi hatalomra és a polgári, paraszti rendre nézve, utóbbira az örökös jobbagyság és a földtulajdonra való képtelenség kimondása miatt. Végezetül — ismét az ébredő magyar nacionalizmusnak adva hangot — a magyar nyelvre is sérelmesnek deklarálja a törvénykönyvnek magyar helyett latin nyelven való megfogalmazását. „... a korszellemnek inkább megfelelő nemzeti nyelvű törvénykönyv — mint írja — a jövő törvényhozó hatalmára várt” (177. l.).

Ignaz Aurelius Fesslernek először a XIX. század tízes-húszas éveiben, aztán pedig a század folyamán idehaza és külföldön többször is megjelent nagy magyar történelme Engel művénél is szembetűnőbben mutatja a felvilágosodás és a romantika szemléletátalakító hatását.¹¹ Fessler *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen* c. 1815-től folyamatosan kiadott művének ötödik, 1822-ben Lipcsében megjelent része tárgyalja részletesen a Dózsa-parasztháborút (887—920. l.). Előadása nemcsak forrás- és irodalom-bázis, hanem történetiszemlélet és -feldolgozás tekintetében is sok hasonlatosságot mutat Engelével (akinek művét ugyancsak használja), de hazafias és nemzeti szemlélete, amely egyetemes történeti látókörrrel és társadalomtörténeti érdeklődéssel párosul, határozottan elődje fölé emeli. — Az 1512-es török trónváltozással az országot fenyegető veszedelmet az állami javak megdézsmálásába és a rabolt zsákmány zavartalan élvezetébe merült nemesség sem felfogni, sem elhárítani nem volt képes. Ezért támogatta — a nemzeti életben végbemenő forrongást figyelembe nem vevő öngyilkos vaksággal — a népi keresztesháború gondolatát. A keresztes

¹¹ *Hóman*: A történelem útja. 29.

zászlók alá sereglett tömeg számára azonban a vallásos eszme többnyire csak ürügy volt; a munkakerülés, a terhektől és a rossz bánásmódtól való szabadulás, a nemességgel szembeni dac, gyűlölet és bosszúvágy, az elkövetett bűnökért remélt büntetlenség, a szabadság visszaszerzésének vágya, a rablás ígerte jólét voltak az igazi hajtóerők (896. l.).

A forrongó tömeg megfélemezésére és fegyelmezésére — folytatja előadását Fessler — vezért kellett kinevezni. Azonban sem maga Bakócz érsek, akiből a boldog emlékű ferences barátnak, Kapisztrán Jánosnak életszentsége és bölcsesége egyképpen hiányzott (896—897. l.), sem más főpap vagy főúr nem hajlandó vállalni a tisztséget. Bakócznak így kapóra jön a végvári hőstettéért éppen kitüntetett székely nándorfehérvári lovaskapitány, Dózsa György, akit sebtiben a sereg élére állít; kinevezése ellen senki sem tiltakozik. Országszerte megindul a változásra váró nép s vele együtt az alsópapság, az elszegényedett nemesség és az elégedetlen városi polgárság sereglése (898. l.). Csakhamar egy olyan hatalmas, 100 ezer főnyi önkéntes sereg áll talpon, amelyet rég nem látott az ország, amelyet Ulászló semmiféle rimánkodással vagy fenyegetéssel nem tudott összetoborozni, amelyet a boldogemlékű Kapisztrán hősként lelkesített, a tetterős Mátvás katonákká formált, a félelmetes Kinizsi Pál pedig győzelemről győzelemre vezetett volna (898—899. l.).

A nemesség kegyetlen fellépése a keresztesekkel és hozzátartozóikkal szemben, Lőrinc pap éles kritikája a bűnökbe, kicsapongásba, dőzsölésbe merült főpapok és urak fölött — akik most íme Isten művét, a kereszteshadjáratot is meg akarják akadályozni —, a külellenség helyett a belső ellenség ellen fordította a kereszteseket; ezt sem Dózsa Györgynek szigora, sem öccsének, Gergelynek szelíd rábeszélése nem tudta megakadályozni (899—900. l.). Kitért a véres parasztháború, amely Pest-Budáról szétáradt az Alföldre és az ország nagy részére. Ceglédről hocsátotta ki Dózsa a nemesség kiirtására felszólító kiáltványát. (Teljes szövegét német fordításban közli a könyv [900—901. l.].) A nemesség kezdetben bénultan és tehetetlenül nézi az eseményeket, és minden reményét külső segítségbe veti, mígcsak Bornemissza János lelket nem ver beléje, és ki nem eszközli Zápolya János fővezéri megbízatását. Megindul az erélyes nemesi ellentámadás. Ennek sikerét elősegíti, hogy a „büntett” sikere elkapatta, s a bölcsesség és mérséklet parancsszava iránt érzéketlenné tette Dózsat, előkészítvén bukását.

A fanatizmustól és részben megalapozott panaszoktól, részben azonban túlzó rágalomtól feltüzelt Dózsa antifeudális mozgalmának céljául tüzi ki, hogy az egész magyarországi egyházat csak egy püspök kormányozza; a papok egymás közt egyenlők legyenek; ne legyenek a jövőben országos bárók, mágnások, nemesurak; a földet egyenlőképp kell szétosztani; rang, jog és tulajdon is egyenlő legyen! A jövőben csak két rend létezhet: a polgárok és a parasztok rendje. Magát a királyságot is meg kell szüntetni; ő — Dózsa — lesz népének vezetője, szószólója, bajtársa, s kész lesz magát mindenben alávetni népe döntéseinek. (Dózsa programjának ismertetésében Fessler főképp Taurinust követi, akire jegyzetben hivatkozik is. [909—910. l.].)

Dózsa bizalmas tanácsadója, Lőrinc papra hallgatva lemond az Erdélybe való bevonulásról, és elhatározza a Körös—Maros vidék megszállását, mindennek előtt azonban Temesvár elfoglalását. A várvétellel erős haditámaszpontot remélt és — vereség esetén — egyben menekülési lehetőséget is a törökhöz (910. l.). Temesvár ostroma közben érte Dózsat hősként harcolva a megsemmisítő vereség, majd a „vad” Kinizsi Pál példájára megrendezett, Dózsa által hallatlan lelki-

erővel, önuralommal elszenvedett, őt legyőzői és bírói fölé magasztó kínhalál (910—916. l.). Fessler a parasztháború egész lefolyásában, a nemességnek a háború előtti, alatti és utáni viselkedésében a „nemzeti élet előrehaladott bomlásának” megdöbbentő tüneteit látja (917—918. l.), és éles kritikával kíséri. Nem kétséges, hogy műve hazafias-patrióta szellemével, széles külpolitikai horizontjával, mély társadalomtörténeti érdeklődésével, Dózsa személyének realisabb történeti értékelésével, a nem csupán céltalan pusztításra, hanem egy új társadalom felépítésére is képes parasztság programjának felvázolásával olyan magasztaltot ért el, ahonnan már a reformkor — jelesen Horváth Mihály — parasztháború-ábrázolására nyílik kilátás.¹²

A jobbágyság helyzete, sorsa iránti érdeklődés Engel és Fessler műveiben már látható nyomokat hagyott. Ez az érdeklődés a XIX. század első évtizedeiben egyre növekszik, és hovatovább történetelméleti, ill. filozófiai követelménnyé sűrűsödik. Berzeviczy Gergely *De conditione et indole rusticorum* címen 1809-ben megjelent műve ugyan elsősorban még nem a jobbágyságtörténeti visszapillantás, hanem az egykorú jobbágsors ábrázolása miatt talált a nemesi közvélemény részéről heves elutasításra, de nem kétséges, hogy Berzeviczy a jobbágyságot már éppen úgy az ország igazi alapjának tekinti, akárcsak Tessedik Sámuel. A nép, a társadalom ábrázolásának általuk felvetett igényét egy évtized múlva Pfahler Károly, a Georgikon volt jogprofesszora váltja valóra *Ius Georgicum* c. 1820-ban megjelent alapos, tárgyilagos, kritikai szellemű művében. Pfahler történeti érvekkel cáfolja a jobbágyság természettől való alávetttségének rendi dogmáját, bemutatva a jobbágyság történeti kialakulását, hajdani jobb sorsát, majd lesüllyedését. Még a reformkor küszöbén is tiszteletet ébresztő bátorsággal ítéli el az 1514-es törvényeket, s vetíti előre a jobbágyfelszabadítás látomását, amelynek megvalósulását ő a felvilágosult szellemű uralkodóháztól várja, nem pedig a magyar nemességtől.¹⁴

A magyar nemesség egyelőre valóban nem sok megértést mutat a jobbágyság helyzete és mozgalmi iránt és pedig nem csupán a konzervatív, de még a felvilágosult jozefinista táborban sem. Kovacsóczy Mihály közvetlenül a reformkor küszöbén megjelent cikkében a parasztháború tárgyalását arra használja fel, hogy ostromozza egyfelől a szabadság és egyenlőség eszméinek Mészáros Lőrinc által felkeltett „viszketegét”, másfelől Bakócz megfontolatlan „vakbuzgóságát”, s történetileg legalább is magyarazza — ha már nem mentheti — az 1514-es bosszúálló törvényhozást.¹⁵ Kovacsóczynak és követőinek, Podhradczy Józsefnek, Preyer N. Jánosnak, ifj. Péczely Józsefnek munkásságára — a részletekben megmutatkozó minden különbség ellenére — a történeti-politikai koncepció és az ebből folyó történeti kép változatlansága a jellemző: valamennyien és fenntartás nélkül elítélik a parasztháborút, mégha ez az ítélet — mint ifj. Péczelynél — furcsamód a reformeszmék dicsőítésébe torkollik is.

¹² Második és javított, Ernst Klein által átdolgozott, Horváth Mihály bevezetésével ellátott kiadásának parasztháborúval foglalkozó része *Ignaz Aurelius Fessler: Geschichte von Ungarn*. III. Bd. Leipzig, 1874, 296—303.

¹³ Itt említjük meg, hogy Pray, Katona, Engel, Fessler, Horváth Mihály, Szalay, Bartal és Teleki József nagy művei nyomán készült *Kerekgyártó Árpád* egyetemi tanár kompendiuma Magyarország történetének kézikönyve címmel (Pest, 1867). A parasztháború történetével a II. rész 191—193. lapjai foglalkoznak.

¹⁴ *Wellmann*: i. m. 232—233.

¹⁵ *Kovacsóczy Mihály: Székely György támadása. Felső-magyarországi Minerva*, 1828. 9. sz. 1841—1847.

Engel és követői csak megingatták, széttörni nem tudták (nem is akarták) a parasztháborúról évszázadok óta megrögződött feudális-nemesi történeti-politikai koncepciót és történeti képet. Utóbbihoz egy tudományon kívüli erőre, a politikára volt szükség. Ezt a nélkülözhetetlen támogatást kapta meg a magyar történetírás a liberális nemesi reformmozgalomtól, amely a nemzeti függetlenség ügyét a jobbágyfelszabadítás talajára helyezte, s a jobbágy múltat — így az 1514. évi parasztháborút is — a jelennek szóló tanulságként, éppen ezért hitelesen, a maga történeti valóságában kívánta látni. Révai József megállapítása szerint hazánkban Kölcsey Ferenc az első, aki a jobbágykérdésben, ill. a parasztháború kérdésében a nemesi látószöveget polgárral cseréli fel, s bár nem áll fenntartás nélkül Dózsa mellé, menti és megéri őt; hóhérai, Zápolya és Werbőczy számára azonban nincs mentsége. Ugyanez a polgári rokonszenv jelentkezik — a parasztháborúval való szolidaritás vállalása nélkül — Eötvös Józsefnek 1846-ban már készülő Magyarország 1514-ben c. regényében is. Dózsával fenntartás nélkül azonban csak Petőfi¹⁶ és a Fialat Magyarország balszárnya, így Vasvári Pál¹⁷ azonosul.

A parasztság történetének megítélésében Kölcsey és társai által elkezdett fordulatot a történetírás területére a magyar liberális nemesi történetírás legnagyobb alakja, Horváth Mihály katolikus pap, később a szabadságharc püspöke és kultuszminisztere vitte át és teljesítette ki. Horváthot alkalmassá tette a fordulat végrehajtására egyrészt a francia felvilágosodás filozófiájából származó, minden embernek veleszületett egyenlőségét valló meggyőződése, másrészt a francia restauráció és saját maga történetírói gyakorlatából az osztályviszonyok történeti jelentőségéről merített felismerése. Bár Horváth a társadalomban minden osztálynak és rétegnek meghatározott szerepet tulajdonító s ezek együttműködésének szükségességét valló organikus társadalomfelfogása folytán nem jut el az osztályképződés lényegének, a kizsákmányolásnak felismeréséhez, ez nem csökkenti érdeklődését és szeretetét a társadalom legszámosabb, egyik legfontosabb szerepét betöltő és mégis legelhagyottabb osztálya, a parasztság iránt.¹⁸ Horváthnál válik történetírói programmá Berzeviczy felismerése, miszerint a történelemnek a felszínen robajló politikai és katonai események helyett a népek mélyben gyökeredző organikus életét, a társadalom — főnti értelemben vett — osztályviszonyait kell megfestenie.

Ez a nagyszabású történetírói program Horváthnál teljességgel sosem valósult meg. A helyes és korszerű szemlélet mozgását a valóságban eléggé szűkre szabta a magyar történetírás akkori állapota: szűk forrásbázisa, elméleti és mód-

¹⁶ *Révai József*: Válogatott irodalmi tanulmányok. Második kiadás. Bp., 1968. 31. — Eötvös Dózsa-regényének történelmi forrásairól *Bényei Miklós*: Eötvös József olvasmányai. Bp., 1972. 56—62. Eötvös Dózsa-regényének és Petőfi híres Dózsa-versének a reformkor történetíróinak Dózsa-interpretációit is tekintetbe vevő újszerű értékelését adja Kulin Ferenc. Eötvösnél a humanus reformertől a cselekvő forradalmárig, Petőfinél a radikális, de elvont forradalmiságtól a mérsékeltnek látszó, de konkrét forradalmiság felé való fejlődést mutatja ki. (*Kulin Ferenc*: Dózsa György és a parasztháború ábrázolása a reformkor szépirodalmában. Irodalomtörténet, 1972. 4. sz. 789—813. *Uő.*: Petőfi és Dózsa. Kortárs, 1972. 6. sz. 866—870. *Uő.*: Petőfi és a reformkori Dózsa-kép. — Petőfi tüze. Szerk. Tamás Anna és Weber Antal. Bp., 1972. 142—169.)

¹⁷ Vasvári Pál lírai hevületű történetfilozófiai elmékedésében Dózsát a polgári forradalmak előfutárának tekinti. (*Vasvári Pál*: Írások a magyar történelem és irodalom köréből. — Válogatott írásai. Bp., 1956. 250—251.) Vasvári történetiszemléletéről és történetírói munkásságáról *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történetiszemlélet a magyar történetírásban. II. k. Bp., 1973. 211—223.

¹⁸ *Pamlényi*: i. m. 38.

szertani iskolázatlansága, szervezetlensége. Ennek ellenére — vagy éppen ezért — az új szemlélet a liberális reformmozgalommal egy ütemben meglepő gyorsasággal elterjed. A történeti értékelés alapja az állásfoglalássá emelt humánus, a felvilágosult természetjog, a liberális szabadságeszme és a „demokratiko-republikánus” meggyőződés lesz; a paraszt sorsa a legfényesebb nemzeti ideálokba, az alkotmányos szabadság és a nemzeti függetlenség eszméibe szövődik be. Ez az ideális hevületű, nemesen érzelmes és felemelően patetikus történetírás magával ragadja a közvéleményt, ha tudományos részről hangzik is el ellene óvás.¹⁹

A liberális történetiszemléletnek ezek a csillogó erényei és homályban lapangó hibái jellemzik Horváthnak 1841-ben a Tudománytár IX. kötetében közzétett Dózsa-tanulmányát.²⁰

A tanulmány két fronton is áttöri a parasztháború kérdésében elfoglalt hagyományos nemesi felfogást: egyrészt történeti igazolását nyújtja a parasztháború kitörésének, másrészt történeti elítélését a parasztháború leverését követő, semmivel sem igazolható nemesi bosszúállásnak. Ami az első kérdést illeti, Horváth a parasztháború okainak elég sűrű szövevényét hozza napvilágra, amelyben a parasztságon „uralkodó zsarnoki kény megnyilvánulásait látja”. Rámutat többek közt a királyi hatalom gyengeségére, a feudális pártharcokra, a török veszélyre, a jobbágyságnak szabadköltözködéstől, vagyonától, pénztől való megfosztására, emberi öntudatát sértő embertelen elnyomatására mint a parasztháborút sokoldalúan motiváló tényezőkre. A parasztháborút annak látja, ami az elsősorban: osztályharcnak, amelyet vallásos motívumok színeznék; honvédő szándékoknak nyomát sem találja. „Miként a nyavalyában szenvedő epedve nyúl minden szerért, mely őt gyógyulással kecsegteti, úgy ragad meg a türhetetlen járom alatt sínylődő pórság is az alkalmat, mely őt az úri kény súlya alól fölmentette, nem számolva a bizonytalan jövődre, melybe ezen lépés által tétetik, kész, ha sorsa úgy akarja, halállal is fölcserélni nyomorult életét, mely után az egyház ígérete szerint őt úgyis az üdv reménye kecsegteti. Más ok, nemesebb cél aligha indítá a gyűlögő pórságot, kit az iránta mostoha hon hazafiúi érzelmekre föl nem gyullaszthatott” (258. l.). Később, a következők tárgyalásánál még egyszer visszatér a „honvédő paraszt” kérdésére: „Lehet-e érdeke honát védeni annak, kinek az nem adott egyebet, mint vállaira verejték sajtoló terhet s kezébe egy nyomorú darab kenyeret, melynek száraz morzsáin tengesse életét?” (273. l.) Történetírónk nem csupán hazafias, de más egyéb ún. magas eszmét sem tud felfedezni a paraszti megmozdulásban, amelyet egészében véve spontán, a természeti erők vad kitörésére emlékeztető mozgalomnak lát, híjával minden világos öntudatnak, jogérzetnek, bölcs mérséketnek és tisztultabb szabadságeszmének.

A parasztháborút kísérő véres kegyetlenségek problémájának fölvetése Horváthot átvezeti a nemesi megtorlás kérdéséhez. Mind a két fél, a nemesség és

¹⁹ *Wellmann*: i. m. 236—239. — Szekfünek abban, hogy a liberális magyar történetírás általában nem érdeklődött volna a „jobbágyosztály múltbeli elnyomott volta iránt” (*Szekfü Gyula*: Politikai történetírás. — A magyar történetírás új útjai. Szerk. *Hóman Bálint*. Bp., 1931. 437—438), ebben a formában nincs igaza; abban a formában azonban igen, hogy a jobbágy múlt feltárásában nem ért el számottevő eredményt. Szekfünek fenti értelemben vett kritikáját a liberális magyar történetírás felett Szigeti József is magáévá teszi. (*Szigeti József*: A magyar szellem-történet bírálatához. Bp., 1964. 155—159.)

²⁰ *Horváth Mihály*: Az 1514-iki pórlázadás, annak okai és következményei. — Utóbb megjelent *Horváth Mihály*: Kiseb történelmi munkái. I. k. Pest, 1868. 244—276. — Mi is innen idézzük.

a parasztság kegyetlenkedését elítéli, de mindkettőre talál mentséget az indulat és a szenvedélyek fűtötte harc izzó légkörében. Viszont semmiféle mentségre nem talál nála a rákosi országgyűlés, amely érett megfontolás után, kiszámított kegyetlenséggel hozta meg bűnösöket és ártatlanokat egyaránt sújtó, egyesek „bűnéért” egy egész társadalmi osztályt úgyszólván törvényen kívül helyező törvényeit. „A magyar törvényhozás a pórságot — írja —, ámbár őt a nemzet nevezetben való részesülésből is kizárta, jogtalansága által sem szűnt meg a nemzet állató része, — közönség gyanánt tekinteni, mert hiszen közterheket rakott reá, melyeket csak nemzet tagjai s csak a társadalomból kiáradó jogok éledeletéért viselhetnek igazságosan. De mily ellentmondástól, mily képtelenségtől iszonyodik a féktelen hatalom?!” — kiált fel őszinte megrendüléssel. Hagyjuk itt most figyelmen kívül azt, hogy Horváth a XIX. század liberális polgári nemzet fogalmát vetíti vissza a feudális XVI. századba, az ellentmondás, ha más alapon is, így is fennáll. A parasztság XVI. századi tragédiáját Horváth — ismét a polgári nemzeteszményből kiindulva — az egész nemzet tragédiájának tekinti. „Alig van része, oldala a népi életnek, melyről e büntetés vissza nem tükröznék, melyre a pór-osztály hosszas elnyomása káros befolyást nem gyakorlott volna. Igenis, ez nem legcsekélyebb oka volt százados szenvedéseinknek, nem legkisebb akadály a nemzeti élet kifejlésének, a szellemi s erkölcsi műveltség, az anyagi jólét gyarapodásának” (271—272. l.).

Horváthnak az 1514. évi parasztháborúról alkotott haladó liberális nemesi felfogása az évtizedeken keresztül több magyar és német nyelvű kiadást megért, végül 8 kötetre duzzadt Magyarok történetén, ill. Magyarország történetén és rendkívül népszerű középiskolai tankönyvein keresztül széles utat vágott magának a közvéleménybe. Először Pápán 1843-ban megjelent Magyarok története c. összefoglaló műve II. kötetének 311—322. lapjain tér vissza újból a parasztháború kérdéssére. Bár az új feldolgozás történeti-politikai koncepciója és történeti képe lényegileg azonos a korábbi feldolgozásával, egyes történeti kérdésekben Horváth pontosabban körvonalazza álláspontját. Az osztályharc mint az események mozgató rugója a korábbinál is erősebb hangsúlyt kap (314. l.). Éles szemmel veszi észre a keresztesháború ellenzőinek egyházi büntetéssel sújtásában rejlő páratlan szervezkedési lehetőséget a parasztság számára (315. l.). Kiemeli az előadás Mészáros Lőrinc „ceglédi papnak” a parasztság forradalmasításában játszott kimagasló szerepét, s izgalmas ábrázolást nyújt Dózsa forradalmárrá fejlődéséről (315. l.). A viharosan tomboló eseményeket villámfényként világítja be Horváth előadásában a parasztháború programja. Horváth szerint Dózsa az országban szétküldött leveleiben „. . . a főpapság- és nemességre szórt szitkok közt azoknak a parasztságon elkövetett zsarnokságát eléadván, kimondotta, hogy a nemesség az országban kiirtassék, mindenkinek egyenlő jog és birtok adassék, a vallás ügyének kormányzása egy püspökre bízassék, s minden egyéb méltóságok, maga a királyság is eltörültsék” (316. l.). Ennek a radikális antifeudális programnak a felvázolása arra vall, hogy Horváth újabb feldolgozásában már nem tagad meg minden tudatosságot a parasztmozgalomtól vagy legalábbis vezetőitől.²¹

Ahol a legszívósabban tartotta magát a parasztháború megítélésében a régi feudális-nemesi felfogás, az a közjog területe. Mégis az 1848-as forradalom elő-

²¹ Barta Gábor—Szakály Ferenc: Dózsa népe és a magyar társadalom. Társadalmi Szemle. 1972. 6. sz. 75. — Horváth Mihály történetfelfogásáról és történetírói munkásságáról R. Várkonyi: i. m. 93—112.

estéjén a régi nemesi közjogi szemléleten is rések támadnak, s kezdenek beszüremkedni a polgári közjog egyes elemei, felvilágosultabb nézetei. Vonatkozik ez a reformkor legtekintélyesebb közjogászának, Bartal Györgynek 1847-ben Pozsonyban kiadott 15 könyvből álló *Commentariorum ad historiam status iurisque publici Hungariae aevi medii libri XV c. művére* is. Ennek III. kötete foglalkozik a parasztháborúval, a 264—273. lapokon. Bartalnak a parasztháborúról szóló leírását lényegében még a régi nemesi szemlélet uralja; ezen belül azonban a szerző tagadhatatlan érdeklődéssel tekint a parasztmozgalmakra. A fővezérré kinevezett Dózsáról megemlíti, hogy a törökellenes hadban jártas ember volt (264. l.). A „paraszti csőcselék” leverésével kapcsolatban nem mulasztja el megemlíteni, hogy Dózsához hasonló szándékokat táplált a XIII. század második felében a titokzatos picardiai „magyar mester”. Az ő picardiai működéséből azonban éppen a régi magyarországi állapotok ideális voltára következtet (265. l.). Élesen bírálja viszont a XVI. század elején az ország kormányzatában és a törvényhozásban elharapódzó anarchiát. A parasztságot gúzsba-kötő 1514. évi törvényekből részben a kellő megfontolás hiányát, kapkodást és homályt olvas ki, illetve lát bele; általában kifogásolja, hogy a törvények nem tesznek különbséget ártatlanok és bűnösök között, valamennyi jobbágyot lázadónak tartanak, „dolog”-nak (*res*) tekintenek, s teljesen kirekesztik őket az ország politikai testéből, mindenféle hivatal viseléséből, sőt még a szebb jövő reményétől is megfosztják őket (265—266. l.). Werbőczy Hármaskönyvét ugyan mint tudományos rendszerezést ovidiusi fordulattal méltatja, s az országgyűlési végzés alapján az írott jogkönyv tiszteletével és tekintélyével ruhazza fel (273. l.), részletesebb elemzésétől és méltatásától azonban tartózkodik. Bartal közjogi álláspontját ilyenformán negatívumokkal lehet leginkább jellemezni: *nem* tartja igazolhatónak a parasztforradalmat, de az ezt követő nemesi bosszúhadjáratot *sem*!

A jobbágytságot felszabadító 1848-as forradalom, ill. a nemzeti függetlenséget kivívni nem tudó 1848/49-es szabadságharc leverése után a neoabszolutizmus, sőt a kiegyezés éveiben is a közéletben, de a nemzeti liberális történetírásban is a nemzeti gondolat kerül első helyre, s háttérbe szorítja a társadalmi problematikát, az osztályharcot, a jobbágykérdést is. Ettől az egyoldalúságtól még nagyrészt mentes a nemzeti liberalizmus Horváth mellett legnagyobb történészenek, a pozitívizmus felé haladó Szalay Lászlónak Magyarország története c. 1853-ban Lipcsében, majd csekély bővítéssel 1863-ban Pesten megjelent műve. Szalay az eseményeknek a parasztháborúban tetőződő végzetes alakulásáért a feudális uralkodó osztály féktelen önzését, korrupcióját, politikai érzékének csődjét, katonai tehetetlenségét és nem utolsósorban az egyházon belül dülő hatalmi harcot okolja. A kereszteshadjárat meghirdetésével X. Leónak, a reneszánsz pápának nem annyira Palesztína, mint inkább Hellász felszabadítása volt a célja; ebben akarta őt megelőzni, szerencsésebb vetélytársán mintegy revánsot venni Bakócz Tamás, megfélemlítve arról — mint Szalay finom iróniával megjegyzi —, hogy ő nem Kapisztrán s az országban nincs — Hunyadi (478. l.). A királyi tanács kapva kapott a kereszteshadjárat tervén, amely őt egyetlen kötelezettségétől, a honvédelemtől is mentesítette. A tanács többsége ugyanis — Szalay itt Istvánffyit idézi — gyalázatos emberek voltak, akik prédának nézték a hazát. A féktelen önzés, zabolátlan élevezet- és bírvágy politikai vaksággal verte meg őket: fegyvert adtak azok kezébe, akiknek nem volt hőbb vágyuk, mint ezt elnyomóik ellen fordítani. „Rövid idő múlva — írja Szalay — negyven-ezer kuruc volt a pesti táborban; a veres kereszt vállukon szólott a tüzről, mely-

lyel égtek a hitetlenek ellen vezetetni, de szólott a gyűlöletről is uraik ellen, kik elől megfutamodtak, s kik már nyomukban voltak” (481. l.). Szalay tehát kezdettől fogva látja a keresztesháború mélyén meghúzódó kettős tendenciát, a török és egyben az urak elleni harc lehetőségét.

Hogy a két tendencia közül végül is melyik fog felülkerekedni, azt Szalay a parasztság helyzetének néhány markáns vonással történő megrajzolásával sejteti. A kereszteshadjárat meghirdetése Szalay szerint azért volt örültség, „. . . mert a félszázad óta tetemesen megnövekedett közadó súlyosan nehezedett a népre; mert a Mátyás halála óta szabadon garázdálkodhatott úri önkény mindenétől fosztotta meg a pórt; mert a főpapok, urak, nemesek közt rémségesen elharapódzott fényűzés szemlélete csak bosszúra gyullaszthatta rongyai alatt a nyomorú földművelőt; mert a középkor leáldozása, egy felhajnalló új kor annyi jelenségei, köztök az elzászi, a breisgaui, a württembergi parasztság mozgalmái, melyek már két évtized óta jelentkeztek, s melyek a „szegény Kunz” neve alatt éppen most lángba borították a sváb földet, villámfényöket szükségképp Magyarországra is vetették” (483. l.). Szalay ezzel a fejtegetéssel nem csupán a parasztháború belső okait világítja meg, hanem a külső okokra is kitekintést enged, beállítva a magyarországi parasztháborút az európai parasztháborúk történetébe.

A parasztháborút Szalay világosan és egyértelműen antifeudális osztályharcnak tartja, s céljaul a parasztság felszabadítását, az urak kiirtását, végül a királyság eltörlését és az egypüspökű egyház megvalósítását jelöli meg. Ezeknek a törekvéseknek bukásáról, a parasztság leveréséről, a nemesi megtorlásról Szalay tárgyilagosnak látszó, valójában azonban belső megrendülésről tanúskodó leírást nyújt. Megrendülten áll az eddig bár dölyfös, kegyetlen, feltörekvő embernek, de ugyanakkor céltudatos politikusnak és körültekintő hadvezérnek, most pedig emberfölötti állhatatossággal szenvedő mártírnak ábrázolt Dózsa borzalmas kínhalála előtt; de nem kisebb részvételt követi Dózsa népének az 1514. évi rákosi országgyűlés által kijelölt kálváriáját. Ebből a szemszögből értékelni Werbőczy Hármaskönyvét is, amelyet jogtudományi szempontból kiváló alkotásnak tart, történeti hatásában azonban végzetesnek, „. . . mert a jobbágy-nak akkori (vagyis 1514-es — *B. B.*) kivételes állása a Hármaskönyv által is állandósított, másrésről a kisebb nemesség, melynek tagja, vezére volt Werbőczy, politikai jogkörének megszilárdulását részben e munkának is köszönheti” (494. l.)^{21a}.

Szalayval a pozitivistá történetírói irány hallatta szavát a Dózsa-parasztháború kérdésében. Ez az irányzat a széleskörű anyagfeltárásban, az adatok kritikai megrostálásában, az összehasonlító módszerben, mindenfajta — nemzeti, vallási és társadalmi — elfogultság kiküszöbölésében, a konkrét fejlődési törvényszerűségek felismerésében látta a maga történetírói feladatát. Ennek a programnak jegyében indul meg 1514-ről is a forrásközlés. Elsőnek Knauz Nándor ismeret egy nagyon jellemző oklevelet ebből a korból.²²

A pozitívizmus módszertani vívmányait azonban konzervatív szemléletű történetírók is magukévá teszik, és saját fegyvereikkel szállnak szembe a pozitivistákkal. Az effajta pozitivistának álcázott konzervatívizmus, sőt klerikalizmus jelenti be igényét a parasztháború feldolgozására a Magyar Tudományos

^{21a} Szalay történetírói fejlődéséről és Magyarország történetéről *R. Várkonyi*: i. m. 168—183, 457—475.

²² *Knauz Nándor*: A pórlázadás. Magyar Sion, 1863. II. 878—879.

Akadémia 1872. június 10-i ülésén Frankl (Fraknói) Vilmos felolvasásával.²³ Fraknói bevezetője határozott és egyértelmű kritika a kérdés tudományos állása fölött; kritikájának éle ugyan elsősorban a pozitivistá történetírói iskola ellen irányul, de többé-kevésbé az egész magyar történetírást érinti. „Az 1514-ik évi pórlázadás — írja —, bár megrázkódtatta az egész országot, pusztulás színhelyévé tette annak nagy részét, és háromszázados szolgaságot hozott legszamosabb néposztályára: mégis mind fejlődési mozzanatai, mind szereplő alakjai, mind lefolyásának részletei bizonytalan ködben állanak előttünk” (431. l.).

Nem képesek ezt a homályt eloszlatni a parasztháborúval röviden vagy bővebben, de felületesen (Istvánffy) foglalkozó elbeszélő történeti források sem, amelyekből még azt sem lehet megtudni, hogy *voltak-e* hatással az egykorú németországi parasztfelkelések a magyarországra, milyen emberek voltak a mozgalom vezetői, mi volt az események pontos lefolyása és időrendje. Fraknói szerint még hiányosabbak e tekintetben az újságokat pótló egykorú röpiratok, de nem igazítanak el a különben is gyérszámú hivatalos okmányok és magánlevelek sem.

Ebből a — lényegében helytálló — helyzetelemzésből Fraknói és követői azt a következtetést vonták le, hogy sürgősen fel kell térni és közre kell adni a parasztháború elfekvő forrásanyagát. Fraknói követendő példaként idézi Nagyajtai Kovács Istvánnak csak néhány évtizede (!) közzétett két okmány-közlését, amelyből látni lehet a keresztesháború erdélyi hullámverését. Nagyajtai példáját követve jómaga a parasztháború felvidéki eseményeire akar fényt deríteni, s e végből nyolc oklevelet közöl Kassa és Késmárk városok levéltárából. Fraknóinak ezzel az oklevél-publikációjával indul meg tulajdonképpen a Dózsa-parasztháború forrásanyagának tudományos kiadása. Az oklevélkiadás jelentőségét az az egy tény is kellő megvilágításba helyezi, hogy a parasztfelkelők saját írásbeliségét képviselő összesen négy oklevél közül hármat, a keresztveszéreknak Kassa városával, ill. a tokaji várnaggyal folytatott levelezését ez a kiadás hozza először.²⁴ (A saját írásbeliséget tükröző negyedik oklevél, a Bártfa város levéltárában fennmaradt ún. ceglédi kiáltvány Bél, Wagner, ill. Pray közléséből már a XVIII. század első harmadától ismert és — mint az előzőkben láttuk — a történetírók által is széles körben használt forrás volt.)

Fraknói a továbbiakban sem tévesztette szem elől a parasztháború levéltári forrásanyagát. Ő fedezte fel a parasztháború kirobbanása szempontjából döntő fontosságú délvidéki szakasz fő okleveles anyagát a Münchenben levő Brandenburgi Levéltár magyarországi anyagában,²⁵ amelyet aztán Márki Sándor oly bőven kiaknázott. Nem lehet figyelmen kívül hagyni Fraknóinak a parasztháborúban szerepet vitt történeti személyek, Tomori Pál, Bakócz Tamás és Werbőczy István életrajzának megírásához használt nagymennyiségű értékes forrásanyagát sem.²⁶

²³ *Frankl Vilmos*: Adalékok az 1514-ik évi pórlázadás történetéhez. Századok, 1872. 7. sz. 431—439.

²⁴ *Frankl*: i. m. Mell. 439—446. — A tokaji várnaggyal való levelezésre utal, ill. idéz is a levélből *Antonius Szirmay*: Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum comitatus Zempléniensis. Cassoviae, 1798. 51. §. 149. *Uő.*: Notitia historica comitatus Zempléniensis. Budaë, 1804. 145. §. 45—46.

²⁵ *Fraknói Vilmos* beszámolója a Történelmi Társulat ülésén a Münchenben levő Brandenburgi Levéltár Magyarországra vonatkozó anyagáról. Századok, 1877. 459—461.

²⁶ *Fraknói Vilmos*: Tomori Pál élete. Századok, 1881. 289—312, 377—396, 723—746. Kötetben: Egyháznagyok a magyar középkorból. Bp., (1915) 266—336. *Uő.*: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp., 1889. *Uő.*: Werbőczy István életrajza. Bp., 1899.

A Fraknóitól megkezdett forráspublikációt aztán más tudósok folytatták. Szabó Károly egy érdekes adatot tesz közzé egy bizonyos Dózsa Györgyre vonatkozólag, az erdélyi alvajdának 1507-ben a szászokhoz írt levelét, amelyben a levélíró a környék ismert rablójaként és gyilkosaként aposztrofálja nevezettet.²⁷ A századfordulón Karácsonyi János közöl három korabeli megemlékezést a parasztháborúról, közte a dunántúli eseményekről.²⁸ Komáromy András a háború északkeleti kisugárzását ismerteti elsősorban a parasztháborúhoz csatlakozott magyar és román köznemesek birtokainak elkobzásával kapcsolatban,²⁹ Iványi Béla pedig a parasztháború eddigi legnagyobb oklevél-publikációjában 18 királyi, pápai, megyei, káptalani oklevelet közöl a parasztháború egyes eseményeire — így a Dózsához való követküldésre, a Dóczyak által fogvatartott breznóbányai bányászok szabadonbocsátására —, főképp azonban a parasztháború leverése után végbement birtokelkobzásokra, -adományozásokra, -megerősítésekre vonatkozólag.^{29a} Ha ehhez még hozzávesszük Kluch Jánosnak érdekes adatközlését Dózsának állítólag a nép, nem pedig Bakócz által való megválasztásáról,³⁰ akkor lényegében előttünk áll az a XVI. századi humanista vonulatot megelőző forrásanyag, amelyre a parasztháború tudományos feldolgozása elsősorban épülhet. Ez a forrásanyag már csupán az ellenforradalmi korszakban bővült a parasztháború ceglédi előjátékára vonatkozó oklevelekkel

Ez a rövid szemle is meggyőzhet bárkit arról, hogy a pozitivistáknak, ill. a pozitivisták módszernek döntő szerepük volt a parasztháború alapvető forrásanyagának feltárásában. Hogy pedig a pozitívizmusnak a szintézis terén is voltak újabb eredményei, azt két, valószínűleg Ballagi Géza egyetemi tanár tanszékéről kikerült pozitivista bölcsészdoktori értekezés, Kálmán Miksa 1887-ben megjelent *A magyar jobbágy viszonya a földesúrhoz és államhoz 1514—1600 c.*, továbbá Nagy Benjamin ciszterci szerzetes *A magyarországi jobbágy állapota Róbert Károlytól 1514-ig c. 1896-ban* kiadott dolgozata tanúsítja. Kálmánnak adatokban gazdag, nemcsak a törvényeket és rendeleteket, hanem bizonyos mértékig azok érvényesülését is nyomon követő, határozottan parasztpárti tanulmányának csupán kiindulópontja s nem végcélja a parasztháború tárgyalása. Mindamellet nem mulasztja el 1514-gyel kapcsolatos, Horváth felfogásával megegyező álláspontjának kifejtését (3—4. l.). Kálmán szerint a parasztháború leveréséből egyenesen következett az önálló magyar állam függetlenségének elvesztése, a mohácsi vész, amely legérzékenyebben ismét a nemzet törzsét jelentő föld népét sújtotta (4. l.). Nagy Benjamin tanulmányát Kálmánhoz hasonló parasztpárti szellem hatja át, bár ezt jelentős mértékben korlátozza a szerzetes szerzőnek az egyházi kizsákmányolást mentegető s a „korfelfogást” abszolutizáló magatartása. Nagy a parasztháborút kiváltó gazdasági-társadalmi okok közt a legjelentősebbnek tartja a jobbágyok mértéktelen adóztatását, dolgoztatását az állam (portális adó, portális katonaság, hadiadó) és a földesurak (kilenced, dézsma, háziadó, robot) részéről, urainak való kiszolgáltatottságát az igazságszolgáltatás terén s végül törvényellenes röghözkötését. A politikai okok

²⁷ Szabó Károly: Egy adat Dózsa György életére. Századok, 1876. 18—21. — Ma is vita tárgya, hogy a későbbi parasztszezerről van-e itt szó.

²⁸ Karácsonyi János: Egykori tudósítások az 1514-i pórlázadáshoz. Történelmi Tár, 1891. 337—340.

²⁹ Komáromy András: A Dózsa-lázadás történetéhez. Történelmi Tár, 1897. 487—495.

^{29a} Iványi Béla: Oklevelek az 1514. évi pórlázadás történetéhez. Történelmi Tár, 1904. 218—239.

³⁰ Kluch János: Adalék az 1514-iki pórlázadáshoz és 1526-iki mohácsi vészhez. Történelmi Tár, 1905. 272—278.

közt a — gyöngye királyi hatalomtól nem korlátozott — féktelen nemesi önkényt, a lélektani okok sorában a megsértett és bosszúért kiáltó emberi önrzertet, a terjedőben levő, jobbágyi rabszolgaságot és nemesi kiváltságokat egyaránt igazságtalannak érző egyenlőség-hitet, a nemesség — „honvédő” szerepével egyre kevésbé álcázható — elnyomó és kizsákmányoló szerepének felismerését említi (59—60. l.). A szerző történelmi szükségességnek tekinti a parasztháborút, s idealista történelemszemléletének korlátai közt is elég jól látja a történelmi személyiség és a néptömegek valóságos viszonyát. A parasztháborút végül is a nemesség anyagi túlereje nyomta el, minthogy a kor még nem volt teljesen érett az egyenlőség eszméjére. A parasztháború leverése azonban a parasztháborút kiváltó okokat nem szüntette meg; ezek tovább hatottak. Petőfi szavai szerint: „...Szellemét a tűz nem égeté meg. . .” Éppen ezért a jobbágyságot „teljes és örökös parasztsággal” (szolgasággal) sújtó 1514-i évi törvényeket sem lehetett teljes mértékben végrehajtani. Nagy Benjamin idealista történelemszemléletének keretein belül eléggé közel jutott a parasztháború történelmi jogosultságának és veresége ellenére is érvényesülő történelmi jelentőségének megértéséhez.

Hogy a haladó pozitívista szemlélettől kiüresített pozitívista módszer önmagában véve nem képes előbbre vinni a magyar történettudományt s ezen belül a parasztháború kutatását sem, azt meggyőzően igazolja az 1896-ban Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent a Magyar nemzet története c. tizkötetes reprezentatív sorozat Fraknói Vilmos által írt, parasztháborúval is foglalkozó IV. kötete. Fraknóinak a parasztháborúról könyve 399—412. lapján található fejezete kétségtelen visszaesést jelent a századforduló, sőt a korábbi évtizedek történeti feldolgozásaihoz képest is. Elsősorban nem is azt lehet kifogásolni, hogy Fraknói a magyarországi keresztesháború engedélyezőjének, X. Leónak, a reneszánsz pápának olyan terveket tulajdonít — Hellász, sőt a Szentföld felszabadítását —, amelyek a pápának ha szándékain nem is, de lehetőségein minden bizonnyal kívülnek veszi a Hunyadi—Kapisztrán-féle keresztesháború megújítására vonatkozó pápai kijelentést, hanem főként azt, *ahogy* magát a parasztháborút tárgyalja. Hogy a nemességnek a honvédelemtől húzódozó szüklátóköri önzése és jobbágysági kitérésre kész elégedetlenségét észre nem vevő politikai vakága milyen végzetes szerepet játszott a parasztháború kirobbantásában, természetesen Fraknói sem tagadja. A kitört parasztháborút s célját, a király állítólagos elűzésének tervét, az urak kiirtását s az országban „népuralom” létesítését azonban már „vakmerő gondolatnak” bélyegzi. Magát a parasztháborút alig fél oldalon intézi el. Annál gondosabban részletezi az 1514. évi országgyűlés jobbágyelnyomó törvényeit, az ország rendjeinek a jobbágyosztályt büntető bosszúját; természetesen külön kitér az országgyűlés ún. egyházellenes törvényeire is. A fejezet Werbőczy Hármaskönyvének részletes ismertetésében és a jogtörténész Hajnik Imrét idéző méltatásában kulminál. Fraknói történeti-politikai koncepciójában az 1514. évi magyarországi parasztháború nem egyéb, mint nemzeti történelmünknek nagyobb politikai bölcsességgel elhárítható szerencsétlen epizódja. A parasztháborúnak teljesen negatív, Werbőczynek itt még teljesen pozitív megítélésével a maga kora elé akart taszító, ill. vonzó példát állítani s a forradalom élő eszméjét a konzervativizmus holt ideájával diszkreditálni.

A parasztháborúnak az adott körülmények közt elérhető legjobb szintézisét nem a klerikális Fraknói, hanem a pozitívizmus felé haladó Márki Sándor alkotta meg. Ha Thaly Kálmán Rákóczi fejedelem íródeákjának nevezte magát, Márki sokkal több joggal tarthatta magát a parasztság íródeákjának. Koráig,

sőt korában sem volt még egy magyar történetíró, aki olyan rokonszenvező érdeklődést tanúsított volna a parasztság sorsa iránt, olyan hatalmas anyagot tárt volna fel múltjából, és olyan nemes liberális hevületből fakadó meggyőződéssel állt volna a parasztság mellé, mint éppen ő. A parasztságon belül is csodáló figyelemmel fordult a magyar parasztság történetének legmonumentálisabb alakja, Dózsa György felé, akinek ő lett első életírója, történetírója. 1883-ban adta ki úttörő jelentőségű művét Dózsa György és forradalma címmel; ezt 1886-ban művének új kiadása követte. A következő évben közzéteszi a müncheni Brandenburgi Levéltár anyagát kiaknázó, elsősorban a parasztháború Marosmenti eseményeivel, Lipppa és Solymos bevételével foglalkozó tanulmányát;³¹ ezt nagyrészt változatlanul lenyomatatja Aradon 1892-ben megjelent Arad vármegye és Arad szabad királyi város története c. monográfiája II. kötete 1. részének 477–493. lapjain.

Minthogy Márki e műveinek történeti-politikai koncepciója, történeti képe szinte teljesen azonos későbbi nagy Dózsa-monográfiájáéval, ez utóbbival együtt fogjuk őket ismertetni. Itt elegendő csupán annyit megemlíteni, hogy e szokatlan anyaggazdagságú, a történeti valóság illúzióját keltő, lelkesen liberális szemléletű munkák a haladó és a konzervatív szellemű történettudományi és politikai irányzatok vitáinak kereszttüzébe kerültek. Védelmükre viszont zárt falanxokban vonult fel a liberális polgári és radikális ellenzék és a szocialista munkásmozgalom. Jellemző e tekintetben, hogy a függetlenségi párti Hentaller Lajos lelkesen elismerő cikkét a Függetlenség 1883. 126. számából a Népszava 27. száma változtatás nélkül átvette.³² Később, 1909-ben Szabó Ervin azt írta Márki első Dózsa könyvéről, hogy jellemzője: „nagy rokonszenz az elnyomottak és érzék a szociális vonatkozások iránt.”³³

Az 1880–90-es évektől konfrontálódó konzervatív és pozitivisták irány szembenállása még nem olyan éles, hogy ne találkozhatnának és működhetnének együtt egy-egy közös érdekű „nemzeti” vállalkozásban. Ilyen volt a millenáris történet mellett az ugyancsak millenniumra tervezett megye- és várostörténeti monográfiák írása. Ezek közül ugyan 1896-ig — az oklevélkiadványokat nem számítva — csak nyolc jelent meg, de a sorozat 1896 után is folytatódott részben a Borovszky Samu által szerkesztett Magyarország vármegyei és városai c. reprezentatív monográfiásorozatban, részben azon kívül. Amiért érdemes e megyei monográfiákat áttekinteni, az elsősorban a parasztháború helyi sajátosságait, *couleur locale*-jait megvilágító elég gazdag levéltári anyaguk, amely országos történészek szakavatott kezében nemegyszer általános érvényű megállapítások forrásává válik. Ilyen jellegű alkotások a már említett Arad-monográfián, Márki művén kívül Békés és Csanád megyéknek monográfiái.

Békés megye monográfiájában, Karácsonyi János művében feltűnik a XVI. századi elbeszélő forrásoktól való messzemenő tartózkodás. Közülük a szerző feltűnő módon csak az ő korában nem sokra becsült Szerémit használja, a nála összehasonlíthatatlanul tekintélyesebb Istvánffy egyáltalán nem. Karácsonyi ugyan kifogásolja Szerémi kronológiáját, de Dózsa útjára, táborhelyeire vonatkozó közlését okleveles adatok alapján megbízhatónak tartja. Szerémi felértékelése megfelel annak a ténynek, hogy a káplán annak idején Gyula környékén élte át a parasztháborút, s így táji szempontból értékes emlékeket rögzített. Éppen ezért az újabb kutatók előtt is megnőtt a tekintélye.

³¹ Márki Sándor: Dózsa György korából. Századok, 1887. 193–209.

³² Idézi Banner János: Márki Sándor emlékezete. Gyula, 1961. 22.

³³ Marx és Engels Válogatott Művei. II. k. 16.

Karácsonyi megyei monográfiájában más tekintetben is az események szigorúan kritikai, oklevelekkel hitelesített előadására törekszik. Hihetőnek tartja, hogy a Békés megyében 33 000 főre duzzadt sereg vonulása közben borzasztó kihágásokat, gyűjtogatásokat mívelt, de hogy minden nemest legyilkolt volna — mint azt egy 1514. jún. 16-i levél állítja —, azt túlzásnak tartja. Később nyíltan megírja, hogy okleveles forrásokban egyetlenegy parasztnak által megölt Békés megyei nemes nevével sem találkozott, és hogy a megyében 1514 után is ugyanazokat a nemesi családokat találta, mint 1514 előtt, vagyis nem eshettek áldozatául a nép dühének. Ennek az állításnak hitelét azzal a kitűnő megfigyelésre valló megállapítással is alátámasztja, hogy: „Az öldöklések talán nem is kezdődtek a nagylaki csata (május 27.) előtt; akkor pedig a keresztesek már elvonultak megyénk területéről” (72. l.). A szerző kritikai érzékét a győzelemittas, bosszúszomjas, de a maga önző érdekeit szem előtt akkor sem tévesztő nemességgel szemben sem veszi el. Leleplezi a nemesek telhetetlen mohóságát kártérítési igényeikben, egymásnak a parasztháborúban való részvétellel való megvádolását csak azért, hogy megkaparintsák birtokaikat. Szól még a szökött jobbágyok visszahurcolásáról és „az 1514-i szomorú törvények ismeretéről és alkalmazásáról” is (73. l.).

Csanád vármegye monográfiája, Borovszky Samu munkája általános történeti szempontból ugyancsak figyelmet érdemel. A szerző a parasztháború fő kiváltó okát a Mátyás után elharapódzó feudális anarchiában látja, amely teljesen kiszolgáltatott, a földesúri hatalmaskodások által elviselhetetlenné fajult helyzetbe döntötte a szegény jobbágyságot. Ez volt a helyzet a Csanád megyei nemesi birtokokon is. A feudális anarchiától felkorbácsolt paraszti elkeseredés magyarázza, hogy: „Legtöbbet szenvedett az Alföldön Csanád vármegye, mely a borzasztó pusztulást többé nem is bírta egészen kiheverni” (152. l.). A Csanád megyei nemességnek azonban még ez a véres megmentő sem volt elég. 1514 után is ott folytatta a jobbágyokkal szemben, ahol 1514-ben abbahagyta. A nemeseknek jobbágyokkal szembeni jogtalan kártérítési igényei, jobbágyelhurcolásai, egymás, de főleg az egyház ellen elkövetett hatalmaskodásai egymást érték.

Mindennek a társadalom teljes széthullása lett a következménye. „A jobbágyoknak teljes szolgaságra való aljasításával elérte a nemesség, hogy e szegény, nyomorult osztály ezután jóformán pisszenni sem mert. De egyúttal közömbös is lett minden iránt, ami a nemesség törekvéseivel és érdekeivel összefüggésben állott” (154. l.). A testi szabadság hiánya aztán a lelki szabadság vágya, vagyis a reformáció felé vitte a jobbágyságot (154—155. l.). A nemesség viszont a maga korlátlan hatalmában minden józan mértéket és államerkölcsei érzékét elvesztett, és saját maga tiporta lábbal az általa hozott törvényeket. A következmény Mohács lett.

A megyei és a városi monográfiák ügye iránti kezdeti nagy érdeklődés utóbb megcsappant. A közvélemény egyes áramlatait az 1890-es évektől, a dualizmus első válságától kezdve egészen más kérdések foglalkoztatták, közjogi, de mindenekelőtt munkás-, paraszt- és nemzetiségi kérdések, ill. ezeknek történeti vetületei. A jelenben egymásnak feszülő politikai erők a múltat is felvonultatták maguk mellett.

A katolikus egyház konzervatív szárnyához csatlakozó egyházi történetírás egyre messzebb kerül a Dózsa parasztháború történeti megértésétől. Az az ábrázolás, amelyet Karácsonyi János Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 1970-től 1990-ig címen első ízben Nagyváradon 1906-ban megjelent művének 40—44. lapjain nyújt a Dózsa-parasztháborúról, határozott visszaesést jelent

Békés megye c. monográfiájához képest. A feudális társadalomnak a XV—XVI. sz. fordulóján kibontakozó válsága a könyv lapjain úgy jelenik meg, mint első-sorban az egyház válsága, amelyet az államnak és a világiaknak az egyház ügyeibe való káros beavatkozása váltott ki. Az egyháznak a főpapok pénz- és hatalomhajhászásában, a szerzetesség pusztulásában, az alsópapság tudatlanságában, erkölcstelenségében, kiszolgáltatottságában kifejezésre jutó romlása mint valami ragály megfertőzi a világi társadalmat is, és a köznemesség kapzsiságában, hűtlenségében, erőszakoskodásában, a köznép elhagyatottságában, elnyomatásában, rossz példától való félrevezetésében jelentkezik. Az eddig többé-kevésbé tárgyilagosnak látszó, bár idealista társadalomrajzot ezután az erkölcsi felháborodás lírai kitörése szakítja meg: „Milyen rettentő látvány, hogy 60 év sem telt el a keresztetek nándorfejérvári diadala óta s 1514-ben, mikor a magyar köznépet újra kereszties hadjáratra szólítják, urai ellen fordítja fegyvereit, mert nem kell neki a keresztény hitért való hősi halál s az égi jutalom, hanem kell neki a krisztustalan bosszú, a rablott kincs, a nemesi szűz és asszony megfertőzése!” (44. l.) Alighanem az ilyen szubjektív állásfoglalással „érdemelte ki” Karácsonyi — Fraknoi Vilmostal együtt — a szocialista Czóbel Ernőnek azt a szarkasztikus, de lényegében találó megjegyzését, hogy ők „. . . a feudális kisistenek állandó emberpusztítását az isteni világrend emberi ítélettel nem is illethető alkotó erejéül fogadják el, ellenben az elnyomottak szabadságharcát az igaz mivoltából kivetkeződött, börtönmedréből kicsapott emberi természet örült és gonosztevő pusztításának káromolják.”^{33a} Láttuk, hogy Békés megyéről írt monográfiájában még Karácsonyi is másképp vélekedett erről a kérdésről.

Míg a konzervatív katolikus egyház Werbőczire, a nagybirtokos osztálynak Apponyi Albert gróf köré tömörülő ún. agrárius ellenzéki szárnya egy meghamisított Kossuthra esküdött, a nagybirtokrendszerrel szembekerülő s a szociáldemokrata munkásság kezét kereső agrárszocialista és paraszti mozgalom a századfordulón „. . . szerencsésen és eszmeileg megalapozottan a legdacosabbat és a legbátrabbat, Dózsa György parasztkirályá nemesedett figuráját választotta ki”.³⁴ Ez a történelmi őskeresés nyert tudományos alátámasztást a XX. század elején a parasztságtörténelmi irodalom újabb fellendülésében, a polgári radikális Acsády Ignác, a liberális Márki Sándor és a szociáldemokrata Szabó Ervin, Csizmadia Sándor műveinek tekintélyes vonulatában.

Acsády több művében³⁵ is foglalkozik a parasztháború történetével, leg részletesebben és legmagasabb színvonalon főművének számító, 1906-ban megjelent *A magyar jobbágyság története* c. munkája 168—196. lapjain. Szerzőnk feldolgozásaiban kétségkívül nagy anyagra támaszkodik, mégha a levéltári anyagot sokszor önkényesen szelektálja vagy másodkézből veszi is, nemkülönben az európai szakirodalmat. Történetelméleti, illetve történetfilozófiai kiindulópontja kétségkívül a földesúr és a jobbágy közti antagonisztikus ellentétnek, az osztályharcnak alapulvétele. Ez nagy érdem még akkor is, ha ezt az osztály-ellentétet bizonyos időközökben kissé mereven, antidialektikusan, még az időle-

^{33a} Czóbel Ernő *Válogatott Írásai*. Bp., 1963. 49.

³⁴ *Király István*: Dózsa-kultusz a századforduló parasztmozgalmaiban. *Tiszatáj*, 1972. 6. sz. 29. — Az agrárszocializmus Dózsa-szemléletének Áchim András politikájában és Ady lírájában való kiteljesedésére Czine Mihály mutatott rá ismételtlen. (*Czine Mihály: A századelő Dózsa-képe*. Irodalomtörténet 1972, 4. sz. 814—824. *Uő.*: Dózsa. Nagyvilág, 1972. 8. sz. 1123—1131).

³⁵ *Acsády Ignác*: *Jobbágyság*. — *Közgazdasági lexikon*. II. k. Szerk.: Hlász Sándor és Mandelló Gyula. Bp., 1900. 183—202. *Uő.*: *A magyar birodalom története*. II. k. (1490—1903). Bp., 1904. 64—82.

ges és viszonylagos együttműködést is kizáró módon és változatlan intenzitásúnak ábrázolja is, vagy ha ábrázolásában olykor a földesúri kizsákmányolás története el is takarja a jobbágyság mindennapi életét; mert tagadhatatlanul van igazság abban a megállapításban, hogy Acsády nem annyira a jobbágyság, mint inkább a földesúri kizsákmányolás történetét írta meg. Ennek ellenére Acsády kétségtelenül túlesz a parasztság történetével foglalkozó korábbi és kortárs történetírókon az ábrázolás mozgalmasságában, a látókör tágasságában, a jobbágyság többoldalú szemléletében, a gazdasági alap figyelmes megrajzolásában, bár művei nem mentesek bizonyos — a kritika által is felhánytorgatott — publicisztikai felületességtől, erőszakolt feltevésektől, egyoldalú magyarázatoktól, — és mint mondtuk — az osztályharc antidialektikus, a maga korára vonatkozólag pedig erősen leszűkített értelmezésétől sem.

Ebből adódik, hogy Acsády művének vannak problematikus vonásai. Ilyen mindjárt az a kapcsolat, amelyet Acsády felállít a parasztháború *kitörése* és a feudalizmus *kialakulása* között. Acsády társadalmi felfogását ugyanis át meg áthatja a közjogi szemlélet. A feudalizmus létrejöttét ő nem a feudális *társadalmi viszonyok* kialakulásában, hanem a rendi tagozódás létrejöttében látja. A rendi társadalom kialakulásával, a rendi eszmék elterjedésével indul meg szerinte a társadalom korábban egyenlő és egymással harmonikusan együttműködő szerveinek, vagyis osztályainak egymástól való eltávolodása, sőt egymással való szembefordulása,³⁶ amelynek tragikus végkifejlete az 1514-es és 1526-os katasztrófa.³⁷

A feudalizmus „kialakulása”-tól Acsády szerint nyílegyenes út visz a parasztháborúig. Különösen 1490, az erőskezű Mátyás király halála után vált elviselhetetlenné a nemesi reakciónak a parasztság normális termelőmunkáját, sőt pusztá létét is fenyegető nyomása. Acsády a társadalmi osztályok egyenlőségét és békés együttműködését valló organikus társadalomfelfogásából eredően nem helyesli a forradalom felé való rohanást; ez azonban nem gátolja őt abban, hogy rá ne mutasson az objektív és szubjektív okok ama szövevényére, amelyek végül is elkerülhetetlenné tették a forradalmi összecsapást. Ebben az időben — írja szerzőnk — nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte éleződtek az osztályellentétek; tudatosításukban, elterjesztésükben nagy szerepet játszott az írástudás terjedése, a parasztszövetségek, az irodalom agitációja, nem is szólva a tökéletesedés ösztönének szüntelen munkálódásáról. A parasztság közt terjedő eszméknek közös vonásuk volt, hogy „. . . mindnyájan a munkásosztály (Acsády előszeretettel vetíti vissza a múltba a modern fogalmakat — *B. B.*) anyagi és szellemi helyzetének javítását, az uralkodó rétegek önkényének megtörését, az elnyomottak politikai jogait és részvételét az államkormányzatban több-kevesebb öntudatossággal hirdették. Mindnyájokban a tömegek azon természetes ösztöne, hő vágyakozása nyert kifejezést, hogy helyzetük javításával erkölcsi felmagasztosulásuk is bekövetkezzék” (178—179. l.).

A továbbiakban történetírónk — antiklerikális szellemben — a Bakócz főpap „országrontó, államromboló politikája” által a parasztság, a kismesek és a népi értelmiségi elemek közt támasztott vihart, a nemességnek a keresztes-

³⁶ *Gunst*: i. m. 198, 203.

³⁷ *Szabó Ervin* Acsády *Jobbágyság* c. művével kapcsolatban élesen kifogásolja a gazdasági-társadalmi és a közjogi szempont keveredését. Acsády értékes leírását — úgymond — „. . . visszatartóvá teszi az a synkretizmus, amellyel a gazdasági történet szemlélet eszközeivel nyert nagybecsű megismeréseit a rendi történetírók reakciós szépítései, ideológikus bakugrással összegegyeztetni igyekeznek” (Marx és Engels *Válogatott művei*. II. k. 16).

hadjárattól való felháborító távolmaradását, az udvaroncoktól kigúnyolt, elkese-
rített és becsúgyó Dózsa fővezéri kinevezését ismerteti. Hangsúlyozza, hogy a
szent zászlók alá sereglett szegénységtől eredetileg távol állt az urak elleni fel-
kelésnek még a gondolata is. Csupán helyzetének enyhítését kívánta, s tartóz-
kodott minden erőszakról (183. l.). A nemesség ellenséges fellépése a kereszte-
sekkel s főleg családtagjaikkal szemben vezetett a keresztesek és a nemesek közti
összeütközésre. Most lép előtérbe Mészáros Lőrinc „ceglédi plébános”, akit
teljesen eltöltöttek a főpapság elleni szenvedélyes gyűlölet, a huszita hagyomá-
nyok, a külföldi irodalom és parasztmozgalmak által terjesztett eszmék. Ő for-
dította szembe tüzes prédikációival Dózsát és a kereszteseket a nemesekkel
május közepe táján.

A szakítás azonban még nem volt végleges. A nemesség „józan ésszel és
némi engedékenységgel” (185. l.) még mindig leszerelhetette volna a mozgalmat;
ezt azonban elmulasztotta. Így vált elkerülhetetlenné a parasztháború. Acsády
ettől kezdve szívvel-lélekkel a parasztok oldalán áll. Megvédi őket az embertelen
kegyetlenség vádjától, bizonyítván, hogy csak az ellenszegülőkkel szemben
voltak kíméletlenek; a csatlakozókat nemcsak hogy nem bántották, de befogad-
ták. Az országnak a parasztháborúban elszenvedett borzalmas vér- és anyagi
vesztése Acsády szerint nem is a parasztháború, hanem az utána következő
nemesi megtorlás következménye. A jobbágyság röghözkötése az 1514. évi ország-
gyűlésen megbontotta az osztályok közti összhangot és együttműködést, amely
Acsády felfogása szerint a társadalom normális életműködésének alapja. Ez az
összhang később sem, a feudalizmus egész története folyamán nem állt helyre.
Az 1514. évi törvényekben és Werbőczy Hármaskönyvében torát ülő „. . . bosz-
szúvágy és az osztályönzés lényegileg lehetetlenné tette a további szabályos
államéletet, a különböző társadalmi rétegek békés együttmaradását, midőn merő-
ben képtelenné tette a jobbágyságot hivatása teljesítésére. Ezzel alapjában meg-
rontotta a gazdasági szervezetet, és kiöltte a tömegek szívéből a ragaszkodást az
államhoz, melyet immár gyilkos ellenségének kellett tekintenie” (189. l.).

Ilyenformán azonban nemcsak a jobbágyság, hanem az egész nép fejlődése
megrekedt, hasonlóan azokhoz az európai országokhoz, amelyekben hasonló
sorsra jutott a felkelt jobbágyság. Acsády ezzel eljut a „második jobbágyság”,
az „új kor küszöbén a középkorba való visszaesés” döbbenetes felfedezéséig még
akkor is, ha a „második jobbágyságból” csupán egy tényezőt lát, a röghözkötést
s ezt sem a gazdasági fejlődés, hanem a parasztháború leverése, ill. a nemesi bosz-
szúállás *esetleges* következményének tekinti.³⁸

Bár a polgári liberális, még inkább a radikális történetírás sokat tett a ma-
gyar parasztháború történelmi elismertetése érdekében, mindezeideig hiányzott a
kérdés átfogó marxista elemzése. Erre első kísérletet Szabó Ervin tett 1909-ben,
amikor megjelentette Marx és Engels Válogatott művei általa szerkesztett II. kö-
tetét, benne Engels A német parasztháború (Csizmadia Sándor fordításában:
A német parasztforradalom) c. művét. Szabó Ervin Engels művéhez írt bevezet-
ésében és jegyzeteiben, a 3—28. és a 126—132. lapokon fejti ki álláspontját a
magyar parasztháborúról. Miután előljáróban — csak úgy mellesleg, de nagyon
találón — felállítja a parasztháborúval foglalkozó magyar történetírás mérlegét,
Márki 1883-as műve alapján vázolja a parasztháború előzményeit és lefolyását,
majd egybeveti 1514-et 1437-tel, az erdélyi parasztfelkeléssel. 1514-et 1437 fölé
emeli Szabó Ervin szerint országos kiterjedése, amely a jobbágyság helyzetének

³⁸ *Gunst*: i. m. 249.

1437 utáni romlását bizonyítja, azonkívül „tudatosan megfogalmazott forradalmi programja” (21. l.), amelyet huszita hatásnak és a parasztháborúhoz csatlakozott alsópapság — köztük Mészáros Lőrinc —, és a deákság agitációjának lehet tulajdonítani. Ez a program a törvények reformálását, az egyenlőséget, a vagyonközösséget, a demokráta királyságot és az egy püspökös egyházat tekintette megvalósítandó célnak. Ezek az eszmék logikusan következtek a parasztság helyzetéből, s összhangban voltak a kor szellemi áramlataival, a korábbi és későbbi parasztmozgalmak követeléseivel. „S így a magyar parasztforradalom is fenntartás nélkül beleilleszkedik abba az egyetemes törvényszerűségbe, amelynek a különböző nemzetek története csak egy-egy láncszeme” (23. l.). Ebbe az egyetemes történeti-politikai koncepcióba helyezve Szabó Ervin a kiváló személyes katonai, politikai, sőt szónoki erényekkel felruházott Dózsát így jellemzi: „Dósa a magyar parasztforradalom Florian Geyerje” (22. l.).

Szabó Ervin bevezetésének végén nagyon fontos történetelméleti, ill. történetfilozófiai kérdést vet föl: a parasztháborúk bukása okainak a nemzetközi munkásmozgalmában régóta vitatott problémáját. Kautsky szerint tudvalevőleg a parasztforradalmaknak azért *kellett* elbukniuk, mert a társadalmi fejlődés irányával ellentétesek, vagyis reakciósak voltak. Lassale szerint egyenesen ellenforradalmi mozgalmak voltak, minthogy *valóban* forradalmi mozgalom még sohasem vallott kudarcot, nem is *vallhat*. Lassale szerint a parasztmozgalmak lényegében a feudalizmus alapjának, a földbirtoknak konzerválására, a paraszti földbirtoknak a fejedelmi és nemesi birtokkal való gazdasági és politikai egyenlősítésére törekedtek; ezzel lényegében meg akarták állítani a fejedelmek és a kereskedőiparos polgárság által mozgásba hozott tőkés fejlődést.

Szabó Ervin nem ért egyet Kautsky — elméletileg egyébként soha részletesen ki nem fejtett és meg nem indokolt — nézetével, de Lassale részletesen kifejtett álláspontjával sem. Lassale-lal szemben rámutat arra, hogy az árutermeleésben és pénzgazdálkodásban csúcsosodó gazdasági fejlődés a társadalmi és kulturális fejlődéssel karöltve már a XVI. században olyan fokot ért el, hogy semmi sem indokolta többé a nemesi birtok előjogait. Nem indokolta ezt még a nagyüzem nagyobb termelékenységéhez kapcsolódó gazdasági érdek sem, mert a középkori nagybirtok nem volt nagyüzem. A parasztkok által követelt földosztás eredményezett volna birtokcsökkenést, de üzemsökkenést nem, ellenkezőleg: a szabad paraszti kisbirtokok bizonyára magasabb termelékenységgel rendelkeztek volna. Szabó Ervin itt egyszerűen nem vesz tudomást a századfordulónak a földesúri nagyüzem, a majorsági gazdálkodás kialakulására vonatkozó nagyjelentőségű külföldi — elsősorban német — kutatásairól. Innen az egyértelmű következtetés, hogy gazdasági okok tehát nem indokolták a parasztháborúk vereségét, vagyis sem Kautsky, sem Lassale magyarázata nem helytálló.

Teljesértékű magyarázattal azonban Szabó Ervin sem tud szolgálni. A bukás okainak bonyolult hálózatából ő egyoldalúan az uralkodó osztály jobban szervezett fizikai és szellemi erőszakát ragadja ki, s azt a történeti-politikai következtetést vonja le belőle a munkásmozgalom számára, hogy az uralkodó osztály fizikailag és szellemileg szervezett erőszakával a munkásosztály még nagyobb, még szervezettebb erőszakát kell szembeállítani. Ebben az álláspontban nem nehéz felismerni annak az anarcho-szindikalizmusnak, szubjektív voluntarizmusnak és antidialektikus felfogásnak jelenlétét, amelyek Szabó Ervint nemegyszer megakadályozták teljes értékű marxista válaszok kidolgozásában.³⁹

³⁹ Molnár László: A századeleji magyarországi reformizmus ideológiai arculatához. Magyar Filozófiai Szemle, 1964. 2. sz. 313—340.

A parasztháború kérdésében Szabó Ervin által kifejtett többé-kevésbé marxista álláspont nem ihletett nagyobb szabású történettudományi művet. Az 1514. évi parasztháborúról szóló nagy monográfiát — mint ez várható is volt 1883-as előtanulmánya alapján — Márki Sándor készítette el és jelentette meg Dósa György címmel a parasztháború négyszázados fordulójának előestéjén, 1913-ban. Művének hadtörténelmi és külpolitikai anyagát 1914-ben a Hadtörténelmi Közleményekben külön is közreadta.

A Márki által lényegében már 1883-ban megalkotott s azóta három évtizeden át változatlan alakban megőrzött Dózsa-, ill. parasztháború-kép pozitív történelem-politikai jelentőségéről már volt szó. Márkinak 1514-ről kialakított történelmi-politikai koncepciója és történelmi képe kiteljesülését és egyben lezárását jelenti annak a Horváth Mihály és követői által még az 1840-es években elindított folyamatnak, amely emancipálta Dózst és mozgalmát a feudális szemlélet béklyói alól, és történelmi műveltáborban igyekezett megérteni. Márki összehordott ehhez a történelmi értékeléshez minden korában ismert — első- és másodrendű, sőt esetleg csak epizódikus jellegű — anyagot, évtizedeken át festegette egy tudós lelkiismeretességével és egy művész áhítatával a maga monumentális 1514-es freskóját középpontban Dózsa lángoktól övezett nemzetmegváltói alakjával, és amikor 1913-ban, a parasztháború négyszázados jubileumának előestéjén letette az ecsetet, úgy érezte, hogy egy merőben új, korszerű és hiteles Dózsa-képet alkotott.

Az újsággal és a „korszerűséggel” nem is volt baj, annál inkább a történelmi hitelességgel. Márki Dózsa-ábrázolásában valóban már semmi sem emlékeztet a feudális szerzők torzképére, de csak kevés mutat a történelem igazi Dózsjára is; a képen a liberális társadalmi reformernek közismerten nem XVI., hanem XIX. századi jellemvonásai uralkodnak. Lényegében igaza van későbbi kritikusanak: „A lázadó parasztok vezére erősen idealizálva lép elénk, romantikus hősként, aki racionális, szinte nemzetmegváltó indítékokból cselekszik, s lépten-nyomon magasról, modernül hangzó gondolatokat hirdet.”⁴⁰ Ez a liberális romantikus történelmi-politikai koncepció, történelmi kép és történetelmélet már a maga korában sem volt igazán korszerű, mégha a hazai feudális konzervatív politikai és tudományos erőkkal vívott küzdelemben volt is pozitív jelentősége. Márki ortodox liberalizmusát a polgári radikalizmus vonásai sem igen színezték — mint egyesek szívesen állítják —, legalábbis Dózsa-monográfiájában nem. A polgári radikalizmusra való hivatkozás művében csak külsődleges; inkább a szakirodalmi jártasságot bizonyítja, mint a történetfilozófia rokonságát.

Bár nem elsődleges vizsgálódási szempontunk, mégis fel kell vetnünk Márki művével kapcsolatban általános és szakmethodikai problémákat is, amelyek — mint a bevezetőben utaltunk rá — minden történetírásnak lényeges, osztályszempontból azonban közömbös struktúra-elemei. Sajnos, Márki methodikai korszerűsége még szemlélete korszerűségének is alatta marad. A történelmi koncepció és a konkrét tényanyag 1883, műve első és 1913, műve utolsó kiadása közt növekvő ellentmondásait Márki sohasem a koncepció javításával, hanem a tények — nemegyszer naiv és logikátlan — átértelmezésével oldja meg. Ugyanezt a „megoldást” alkalmazza a XVI. századi humanista koncepciók és az elsőrendű történelmi források összeütközésénél is; a problémákat igazi megoldás helyett csupán formálisan egyezteteti.⁴¹ Éppen ezért Márki Dózsa-monográfiáját nem lehet úgy használni, hogy koncepcióját egyszerűen elvetjük, tényeit pedig elfo-

⁴⁰ Wellmann Imre: Parasztnépünk múltjának feltárása. Hittel, 1944. 5. sz. 300.

⁴¹ Szűcs Jenő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. Valóság, 1972. 11. sz. 13. — Márkinak feloldatlan ellentmondásait, hiteles adatoknak kitalálásokkal, folklorral és költéssel való

gadjuk. A kritikának, amely a koncepcióból indul ki, széles ívben egészen a tényekig kell hatolnia!

Fenti általános megállapításainkat a Dózsa-monográfia elemzése részleteiben is igazolja. Márki nagy műve sok közös vonást mutat Acsády műveivel. A parasztháború kirobbanásának végső okát ő is — akárcsak Acsády — a feudalizmus „kialakulásá”-ban, vagyis a feudalizmus főtebb ismertett közjogi koncepciójában találja meg. „Dósa György fellépésekor hazánkban a jobbágy-ságnak tulajdonképpen csak kétszáz esztendő múltja volt — írja; — mert ennek a feudális ízű intézménynek igazi megalakulása Anjou Károly király korára esik” (105. l.), teljes kibontakozása pedig a Jagellók idejére (405. l.). Ez magyarázza tehát a parasztháború Jagelló-korabeli kitörését. Egyébként Márkinál a jobbágy-ság konkrét gazdasági, társadalmi, politikai helyzetének rajza — az adatok minden külsőleges gazdagsága ellenére is (104—125. l.) — sokkal kevésbé erőteljes, színes és dinamikus, azaz változást sürgető, mint Acsádynál.

A parasztháború keletkezésének, kibontakozásának konkrét ábrázolásában viszont Márki általában felülmúlja Acsádyt. Az események parasztháború felé hajszolásában — antiklerikális felfogásának megfelelően — ő is nagy szerepet tulajdonít az egyháznak, nevezetesen X. Leó pápának és Bakócz bíborosnak; egyikük tudatos demagógiát űzött, másikuk könnyelműen játszott a tűzzel (48, 50—54. l.). Márki leszögezi: a parasztságnak a keresztesháborúban önálló katonai szerephez juttatása kétélű fegyver volt, amely nem csupán a török, hanem a nemesség ellen is sújthatott. „. . . polgárból, ti. az államnak jogokkal felruházott tagjaiból lesz a jó katona, s így a jobbágyból először polgárt kellett volna csinálni, hogy a nemesség bizhassék benne. Nem tették, de meg is keserülték” (75—76. l.).

Minthogy — Acsádyhoz hasonlóan — Márki is az organikus társadalom-szemlélet híve, vagyis nem híve a forradalomnak, növekvő aggodalommal figyeli az események forradalom felé való fejlődését, reálisan látva benne a nemesi kegyetlenkedés mellett a hazain kívül külföldi forrásokból, a cseh huszita-, morva testvér- és németországi parasztmozgalmakból is táplálkozó ideológia s ennek terjesztői, a népi értelmiség, valamint a három, kitűnően összeillő és együttműködő vezető, Dózsa György, Gergely és Mészáros Lőrinc szerepét (82—86., 148—152. l.). Bár a parasztháború kitörését Márki — Dózsa állítólagos rákosi és ceglédi beszédeinek lényegében hitelt adva, a valóban hiteles ceglédi kiáltványt egyoldalúan értelmezve, a nemesség elleni kilengéseket túlértékelve (174—186. l.) — igen korai időpontra, 1514. május 15-ére, vagyis még a rákosi táborozás időpontjára teszi (174., 176—177., 180. l.), a szakítást mégsem érzi véglegesnek. Az eseményeknek több olyan csomópontját tapogatja ki, amelyeknél még lehetőség nyílt volna az ellentétek kiegyenlítésére; de a nemesség elszalasztotta ezeket a lehetőségeket. A május 27-i nagylaki csata s az ezt követő apátfalvi vérengzés után — amikor a parasztháború valójában kitört — már Márki sem lát lehetőséget a kibékülésre; ennek ellenére továbbra is azonosítja magát a parasztlak küzdelmével egészen a tragikus végkimenetelig.

szinte kielemezhetetlen vegyítését, a szakirodalom olykor formális felhasználását, főképpen pedig forráskritikában való gyengeségét már *Wellmann* is észrevételezte (i. m. 297—298). Mindezekről tanítványi tapintatból nem vesz tudomást *Banner*: i. m., pedig mesterétől is idézhetett volna a költészet és a valóság elkülönítetlen együttlítására utaló vallomásokat. (Pl. *Márki Sándor*: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. II. k. 1. rész. Arad, 1892. Előszó IX). Márki reális értékelését ld. *Kemény G. Gábor*: Márki Sándor és a századforduló nemzetiségi mozgalmi. Kortárs, 1973 10. sz. 1668—1674.

Márki nagy figyelmet fordít a parasztság társadalmi-politikai céljának, programjának fejlődésében való vizsgálatára is, szokása szerint korabeli eszméket modernekkal keverve, 1514-et 1848, Dózsat Kossuth előfutárának tekintve. Dózsának és vezető társainak lelkében szerzőnk szerint kezdetben csak homályosan derengett „az alkotmány népies átalakításának óhaja” a királyság keretein belül (153. l.). Ez eleinte nem jelentett volna többet kisebb tehercsökkentésnél és a személyi szabadság biztosításánál (154. l.). Az események viharos menetében azonban egyre élesebbé, radikálisabbá vált ez a program. A nemességnek a honvédelem kötelezettségétől való húzódása ébreszthette fel Dózsában azt a gondolatot, hogy a tunya nemességet — akár erőszak árán is — fel kellene frissíteni szabadparaszi vérrrel (154—155. l.). A toborzás leállítása, tehát május közepe után került be a programba a köztehermentesség, a nemesi javak elfoglalása, földosztás, gazdag zsákmány, új törvény s más efféle követelések (158. l.). A Márki által történeti hitelűnek tekintett ceglédi beszédnek is lényegében ugyanez volt a programja (187—190. l.). Dózsa végül is meg akarta dönteni a nemesi uralmat akár a demagógia, akár az ochlokrácia eszközeivel, de eszménye nem a mai értelemben vett demokrácia volt, hanem a múltból a vezérek korabeli politikai egyenlőség, a jelenből pedig a székely személyi és vagyoni szabadság. Míg azonban az előbbinek — a népi mozgalmak haladó tartalma és esetleges reakciós formája közt különbséget tenni nem tudó Márki szerint — nem volt realitása (191. l.), a „parcellás paraszti” fejlődést ígérő utóbbinak igen. „Erdélyben valóban olyan parasztköztársaság keletkezhetett volna, mint az előtt kétszáz esztendővel Svájcban” (414. l.). A nemesség megdöntésének forradalmi kísérletét Márki ennek ellenére — organikus társadalomfelfogásából kifolyólag — történelmileg elhízázott lépésnek tartja. „Dósa egy fő lépést hibázott el. Tabularását csinált a meglevő viszonyokból; pedig ilyesmit tennie akkor sem lett volna szabad, ha elaljasodott s nem csak süllyedt nemességgel áll vala szemközt” (479. l.). Márki társadalmi eszménye tehát a parasztságnak egy, az ő felemelkedését biztosító megreformált nemességgel való együttműködése volt.

A parasztháborút leverő nemesség azonban meglehetősen távol esett ettől a Márki által elképzelt ideáltípustól. Márkinak emberi és történetírói tisztességét bizonyítja, hogy elszántan szembeszegült a Zápolya-féle „ellenforradalmi” megoldással (217. l.). Az 1514. évi jobbágysújtó törvények és a Hármaskönyv végzetes jelentőségét Márki éppen olyan könyörtelenül éles megvilágításban látja, mint Acsády. „S ezzel a szerencsétlen XIV. (a jobbágyság röghözkötését kimondó — *B. B.*) paragrafussal kezdődik Magyarországon — a török hódítás kora. Végső elemzésben igazán ide jutánk. A nemzet zömének a közügyek iránt való elfásulását oly gyorsan követte Nándorfehérvár eleste, a mohácsi csata, Budának török kézre jutása és minden, mi ezzel összefügg: az erkölcsi, szellemi és anyagi téren századokig tartó alélttság —, hogy a természetjoggal is ellenkező törvénycikk végzetes hatása iránt, fájdalom, kétségünk nem lehet” (516. l.).

Márki újabb Dózsa-műve ezúttal is vitát kavart. Sajátossága volt a vitának, hogy ezúttal nem csupán — maradi és haladó — polgári történészek, publicisták, politikusok szólaltak meg benne, hanem hallatta hangját a szociáldemokrácia is a történész Czóbel Ernő és az agrárszocialista mozgalmat istápoló Csizmadia Sándor személyében. Czóbel könyvbírálatában a Dózsa személyét és mozgalmának történelmi jelentőségét megértő Márkin az általános szociális forradalom történelmét kérte számon a parasztlázadás történelme helyett.^{41a}

^{41a} Czóbel: i. m. 48—51.

Csizmadia egy külön könyvet tett le a vita asztalára, A nagy magyar parasztforradalom. Dósa György c. művét, amelyet éppen a parasztháború négyszázados évfordulóján, 1914-ben jelentetett meg.

Csizmadia művének történeti-politikai koncepcióját és történeti képét illetően a marxista történetírás nincs teljesen egy véleményen. Mindamellett az utóbbit — talán éppen, mert nem volt céhbeli történész — könnyebb megítélni, mint történeti-politikai koncepcióját. Kétségtelen, hogy Csizmadia a német parasztháborúnak Engels és Kautsky által megállapított törvényszerűségeit kissé mereven alkalmazta a — főképp Márki adataiból megfestett — magyarországi viszonyokra; Márkinak Engelsbe és Kautskyba való beoltása kissé fanyar gyümölcsöt termett. Nem látja világosan Csizmadia az ideológia szerepét sem a parasztháborúban.⁴² Az sem lehet vitás, hogy Csizmadia fő forrásával, Márkival szemben személyileg — emberi tisztességét, történetírói becsületességét kétségbevonva — igazságtalan.⁴³ A történeti képnél azonban egy nem történetíró esetében lényegesen fontosabb, de egyben bonyolultabb is a történeti-politikai koncepció. S éppen ennek megítélésénél ágaznak el a vélekedések. Kétségtelen, hogy az 1514-es parasztháborúban Csizmadia nem elsősorban a földmunkásság őseinek, hanem az egész elnyomott magyar parasztságnak mozgalmát látja; ennek a mozgalomnak azonban nemhogy nemzeti funkciót nem tulajdonít, hanem a parasztmozgalmat mint tisztán szociális mozgalmat élesen szembeállítja az uralkodó osztályok által vezetett, a parasztságot kijátszó nemzeti mozgalmakkal.⁴⁴ Nemcsak mély felismerés, de találó és szellemes megfogalmazás is Csizmadia könyvében: „Akárhányszor a nép a nemzetért küzdött, mindannyiszor megcsalott, Dózsa György vezetésével a nép nem a nemzetért, hanem önmagáért harcolt, és ezért megcsalni nem lehetett, hanem le kellett győzni” (5. l.).

Mindebből nyilvánvaló, hogy Csizmadia ebben a könyvében egy új történeti-politikai koncepciót vázol fel, amelynek alapja a Dózsa személyével és ügyével való fenntartás nélküli azonosulás, a legjobb értelemben vett Dózsa-kultusz. Ez a felfogás Dózsa alakját beilleszti a magyar történelem forradalmi fejlődésvonalába Petőfi és Táncsics oldalán. Ami itt Dózsa idealizálásának látszik,⁴⁵ az valójában nem egyéb, mint a történelem elsődlegesen osztályszempontú értékelésének hangsúlyozása (a „nemzeti” elem — sajnálatos, de érthető — ki-rekesztésével együtt). Hogy valójában erről van szó, Csizmadia szavai világossá teszik: „A népnek a magyar forradalmak történetében csak egyszer volt olyan vezére, aki nem csalta meg, és ez Dózsa György volt. Csak egy vezér tekintette a nép akaratát minden föltétel és árulási szándék nélkül, egyenesen és becsületesen a saját akaratának, és ebben mindvégig következetes is maradt, és ez Dózsa György volt. Magyarország népe, Petőfin és Táncsicson kívül, a régebbi magyar történelemnek csak egy alakjára tekinthet föl büszkeséggel, csodálattal, lelkesültséggel és határtalan szeretettel, és ez Dózsa György” (75. l.).

Csizmadia könyvével kapcsolatban még okvetlenül szóvá kell tennünk egy történetelméleti, ill. történetfilozófiai kérdést, a parasztháborúk bukása okainak fejtegetését. Szerzőnk Szabó Ervinnel vitázva megállapítja, hogy ha a parasztháborúkat valóban az uralkodó osztályok szervezett fizikai és szellemi hatalma buktatta el, ezzel az ellenállással mindig számolni kell, s megfelelő szervezett erőt kell vele szembeállítani. Ilyen szervezett erővel 1514 parasztsága valóban

⁴² Márkus László: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. Bp., 1963. 114—115.

⁴³ Banner: i. m. 29—30.

⁴⁴ Király: i. m. 40.

⁴⁵ Márkus: i. m. 115, 188—189.

nem rendezett, mert nem volt ehhez idő: korai volt a mozgalom. „A szervezéshez. . . idő kell, mert a szervezés sikere szinte hajszálnyi pontossággal igazodik az általános fejlődés útjához és gyorsaságához. Hiába akarnak a parasztek akármilyen nagy és új eszmék alapján szervezkedni, az nem fog nekik sikerülni, ha ahhoz a gazdasági feltételek teljesen hiányoznak” (173. l.). A hiányzó gazdasági feltételeket csak a földbirtok megszerzésével lehetett megteremteni. Csizmadia szerint ez volt az elsődleges célja az 1514-i parasztmegmozdulásnak is; ezért nem is merülhetett fel benne az egész gazdasági, társadalmi rend gyökeres átalakításának, a szó teljes értelmében vett forradalomnak gondolata. Leszűkített értelemben azonban Csizmadia mégis forradalomnak tekinti 1514-et, ti.: „. . . amennyiben az uralkodó osztályra mint elnyomó osztályra támadt, mégis forradalom volt, éspedig Magyarország legnagyobb és legsúlyosabb következményekkel járó forradalma” (174. l.). Ezekután egyetérthetünk azzal a felfogással, hogy Csizmadia Sándor Dózsa-ja — a nyilvánvaló hibák ellenére is — jelentős munka, sőt *tett* a kor ideológiai harcaiban.

Dózsa alakja és mozgalma az első világháború előtti évek ideológiai és politikai harcaiban egyre magasabbra emelkedett, és egyre inkább példává nőtt a munkás-, paraszt-, sőt a polgári radikális és egyéb haladó polgári mozgalmakban is. „Így hát Dózsa György neve, az 1514-es parasztforradalom örökségének felújítása és eszményítése választóvíz a politikai mozgalmakban: aki ebben a korszakban. . . Dózsa nevét kimondta, annak vállalnia kellett a reakció elleni következetes és forradalmi harcot.”⁴⁶

Vállalta az egész magyar progresszió — élén „Dózsa György unokájával”, Adyval, és vállalták 1918/19 magyar forradalmi is.⁴⁷ De ezeknek idejét éppen olyan rövidre szabták a párkák, mint Dózsa parasztháborúját.

*

Az 1919 után restaurálódó nagybirtokos-nagytőkés rendszer s az ennek érdekeit legmagasabb szinten kifejező szellemtörténet természetesen nem vállalta Dózsa örökségét. Az új történeti-politikai koncepciónak lényege — Lederer Emma találó megállapítása szerint: 1. a fontolva haladás, vagyis a konzervatív reform; 2. az osztályok békés együttműködése a nemzetet irányító nagybirtokos osztály vezetése alatt; 3. a vallás, elsősorban a katolikus egyház fejlődést irányító szerepe; 4. a felvilágosodás, a liberalizmus és mindezek folyományának, a forradalomnak elítélése⁴⁸ — elvileg is kizárta a parasztháború forradalmi lényegének megértését.

Ez a forradalomellenes koncepció megnehezítette a „parasztforradalom” kutatását. Az 1920-as évek első felében stagnál a kutatás. Csak a forradalmi „fertőzéstől” immunis egyházi történetírók merik érinteni egyháztörténeti műveikben közvetlenül vagy közvetve a témát; eredményeik azonban csak alig vagy pedig egyáltalán nem kerülnek be a Dózsa-kutatás vérkeringésébe. Karácsonyi János 1922—24-ben jelenteti meg Szt. Ferencz rendjének története Ma-

⁴⁶ *Király*: i. m. 41.

⁴⁷ A Tanácsköztársaság lelkes Dózsa-kultusza és az iskolai oktatás bizonyos fokú tartózkodása közti ellentmondásra vonatkozólag ld. *Beller Béla*: A Tanácsköztársaság történetiszemléletéről. Századok, 1969. 5—6. sz. 1147.

⁴⁸ *Lederer Emma*: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp., 1969. 125—126. — A szellemtörténet historiográfiai koncepciójáról ld. *R. Várkonyi Agnes*: A pozitivisták történet-szemlélet a magyar történetírásban. I. k. 235—262.

gyarországon 1711-ig c. művének két kötetét. A szerző ebben a művében nem 1906-os egyháztörténetének, hanem az 1890-es években írt megye-monográfiájának vonalát folytatja, s így néhány nagyon lényeges fölismerés birtokába jut. Rámutat többek közt arra az erjedésre, amely a XVI. század elején a legnépszerűbb magyarországi szerzetesrendben, a ferences-rendben is végbemegy, s mindkét ágazatban — tehát nem csupán a már eleve szigorúbb salvatorianusoknál (observansoknál), hanem a marianusoknál is — a szigorúbb irányzat felülkerekedésével végződik. A reform megnöveli a néptömegek szemében a salvatorianusok tekintélyét. Ezért bízhatja rájuk Bakócz a kereszteshadjárat meghirdetését és szervezését. Dózsa és parasztjai azonban a török ellen kapott fegyvert a „magyar társadalom felsőbb körei”, vagyis a nemesség és a papság ellen fordítják, s harcukban most már nem kímélik a ferenceseket sem. Nyírbátori kolostorukat pl. megrohanják és kirabolják. „Másutt is iszonyúan szenvedtek és roppant sokat fáradtak (már ti. a ferencesek — B. B.), hogy a népet lecsilapítsák” (I. k. 370. l.). Hogy azonban eme kötelességüknek korántsem feleltek meg olyan buzgósággal, mint a keresztihirdetésnek, mutatja, hogy mikor 1515-ben újból nekilátnak — Dézsi Balázssal az élükön — szabályaik kiegészítéséhez: „Az 1514-iki nagy veszedelemből okulva megtiltották, hogy valaki a keresztet ruhájára varrja (s ezáltal magát a kereszteshadjáratra kötelezze), másnak átadja és a kereszteshadjáratot hirdesse a helytartó engedelmé nélkül” (I. k. 374. l.).^{48a} — Ugyancsak Karácsonyi számol be könyvében a parasztháború előtörténetének egy érdekes és jellemző epizódjáról, az 1509-ben lezajlott ún. ceglédi előjátékról, amikor a ceglédi jobbágyok megölik földesuruknak, az óbudai klarisszáknak udvarbíráját. Ezért csatlakoznak 1514-ben tömegesen Dózsához. A parasztháború leverése után az apácák külön ispánt kénytelenek kiküldeni, hogy a ceglédieket féken tartsa, és az adókat, tartozásokat behajtsa (II. k. 506—507. l.).

Közvetlenül egy szóval sem említi a Dózsa-parasztháborút, közvetve azonban nagyon sokat mond róla Bölcskey Ödön ciszterci szerzetesnek az 1456. évi nándorfehérvári diadal pap-hőséről, Hunyadi János bajtársáról, Kapisztránói Jánosról írt terjedelmes élet- és korrajza. A mű kétféle alakban jelent meg: tudományos műként kritikai apparátussal Capistránói Szent János élete és kora címmel három testes kötetben Székesfehérvárott 1923—24-ben, népszerű műként pedig Capistránói Szent János élete címmel egy kötetben 1926-ban Budapesten. E szentéletrajz jelentőségét a Dózsa-kutatás szempontjából 1456-hoz fűződő kapcsolata adja meg. 1456 és 1514 történeti problematikája ugyanis úgy tükrözi vissza egymást, mint ahogy az objektív lehetőség a megvalósulást. Ami 1514-ben csak objektív lehetőség volt, a törökellenes keresztesháború, az 1456-ban megvalósult, s viszont ami 1456-ban csak potenciálisan volt adva, az antifeudális parasztháború, 1514-ben teljes mértékben realizálódott.

A szerzetes szerzőnek transzcendens, vallási idealista történet szemlélete természetesen magában hordja a veszélyt, hogy eltorzítja a történeti valóságot. Az általa feldolgozott és — legalábbis immanens kritikával kezelt — óriási, a teljességet megközelítő történeti anyag (az első két kötet élet- és korrajz, a harmadik hőse munkásságának általános jellemzése, források, irodalom, kritikai apparátus) azonban igen gyakran ellenáll a torzító hatásnak, s a történelmi „realizmus diadalaként” valóságos történeti összefüggéseket mutat. Így világosan kiderül

^{48a} Karácsonyi tehát felismerte a ferencesek kiemelkedő szerepét 1514-ben. Másképp *Szücs Jenő*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. Irodalomtörténeti Közlemények, 1974. 4. sz. 410—411.

az anyagból, hogy az 1456-os keresztesháború is parasztháborúval volt terhes, és csupán a kereszties tábor tövid együttléte és Kapisztrán (valamint Hunyadi — B. B.) erélyes fellépése, a keresztessereg gyors felozlatása a győzelem másnapján akadályozta meg a parasztháború kitörését (II. k. 340. l., ill. 151—152. l.). Ugyancsak egyértelműen cáfolja a monográfia bármiféle, az egész ország parasztságára kiterjedő népi patriotizmus létezését, amikor a tények tömegével bizonyítja, hogy nem az egész ország, hanem elsősorban a töröktől fenyegetett Délvidék parasztsága mozdult meg 1456 sorsdöntő heteiben a török ellen, s az ideológiai mozgatóerő nem a parasztság számára ismeretlen haza-fogalom, hanem egyes-egyedül a kereszténység védelme és a vallásos színezetű török- és eretnekgyűlölet volt. (Ezért alkották a keresztessereget túlnyomóan *katolikus* vallású, azaz *magyar* parasztok, bár Kapisztrán a döntő veszély óriában kiváló taktikai érzékkel az eretnekellenes élt letompította, hogy a törökellenest annál jobban kiélezhesse. [II. k. 261—345., ill. 132—156. l.]) 1514-nek több, ma még vitatott kérdése is eldönthető vagy legalábbis megközelíthető lenne az 1456-os előkép gondos tanulmányozása révén, így pl. Dózsa fővezéri kinevezésének rejtélyes kérdése is, mégpedig alighanem negatív értelemben (vö. II. 251—252., 273—274., ill. 129—131. l.). Történetírásunk mindezekről a tényekről és eredményekről — egészen Szűcs Jenőnek újrafelfedezéséig^{48a} — nem vett tudomást.

A Dózsa-kutatás állóvizét felkavaró igazán nagyjelentőségű tanulmányok csupán az 1920-as évek második felétől jelennek meg a középkori társadalomtörténet mesterében, Mályusz Elemérnek tollából. Ezek a viszonylag nem nagyterjedelmű, de világos rendszerezésű és meggyőző logikájú cikkek és tanulmányok a szó szoros értelmében kopernikuszi fordulatot adtak a Dózsa-kutatásnak, nem ugyan a történeti-politikai koncepció, hanem a kiváltó okok feltárása terén.

Mályusznak a parasztháborúval foglalkozó első magisztrális tanulmánya 1926-ban a Társadalomtudomány c. folyóirat 373—380. lapjain jelent meg Az 1514. évi jobbágháború okai címmel. Mályusz fejtegetéseiben Márki Dózsa-könyvének kritikájából indul ki, amely szerinte minden adatgazdagsága ellenére sem tud megnyugtató választ adni a mozgalom kitörésének okaira. Márki is — korábbi történetírókkal egybehangzón — jobbáglázadásról beszél; a lázadást kiváltó okokat a jobbágyság múltjában keresi, s a jobbágyellenes törvényekben, úri önkényeskedésben találja meg.

Ennek a felfogásnak Mályusz szerint ellentmond az a tény, hogy a jobbágyság helyzete a XIV—XV. században lényegében nem változott; a közhittel ellentétben a Jagelló-korban sem volt rosszabb, mint Mátyás korában. A felkelés kitörésének magyarázatát tehát máshol kell keresni: nem a jobbágyság múltjában, hanem a polgárságban! Mályusz rámutat arra a jólismert tényre, hogy a XV. század végén 800 városi település volt Magyarországon. Ezeknek túlnyomó többsége ún. mezőváros volt, amelyek nem fizettek kilencedet, hanem egy összegben teljesítették pénz- és terményszolgáltatásaikat, termésüktől, jövedelmüktől, lakosságuk számától függetlenül. A mezővárosok lehetővé tették a jobbágyság értékesebb elemeinek felemelkedését, egy félig polgári, félig jobbágyréteg kialakulását.

Az 1492: XLVII. tc. azonban a mezővárosokat éppen úgy kilenced fizetésre kötelezte, mint a jobbágyokat, lesüllyesztve és ezáltal forradalmasítva ezt a nagyszámú és értékes réteget. Ez az elégedetlen réteg találta meg 1514-ben

^{48a} Szűcs Jenő: Nándorfehérvár és a parasztság. Történelmi Szemle, 1963. 1. sz. 11—14. Uő.: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. Bp., 1970. 82—91.

bosszúálló vezérét Dózsában, a „koldusszegény kisnemes”-ben és — ellentétben a kilenced fizetéstől mentes városi polgársággal — tömegesen és szervezeten csatlakozott hozzá. „Ők képviselik a derék sereget, a mozgalom magját, amelyhez a kisebb falvak lakosai, a szétszórtan élő, a szolgaságba már beleszületett jobbágyság csak hozzásodrónak” (379. l.).

„A lázadás csak a szenvedélyek elementáris kitörése volt, s így már eleve magában hordta a politikai sikertelenség csíráját. Leveretése után nem következhetett a belátás, hanem csak a győztesek bosszúja” (379. l.), a jobbágyság röghözkötése, a mezővárosi polgároknak a kilenceden túl egyéb jobbági szolgáltatásokra való kötelezése (1514: XXIX. tc.) s ezáltal lesüllyesztése a jobbágyság tengerébe. Ezzel párhuzamosan elkülönül a jobbágyságtól az „igazi”, most már külön rendként felismerhető polgárság. A jobbágyság és a mezővárosi polgárság előtt csak később, a török hódítás nyomán nyílik valamivel tágabbra a fejlődés.

Mályusz azt a fontos felismerését, hogy az 1514. évi parasztháború legnagyobb, legszervezettebb és legöntudatosabb tömegét a mezővárosi polgárok adták, további tanulmányokkal bástyázta körül. Ezek közül a legjelentősebb négy év múlva, a Századok 1930. évfolyam 809—839. lapjain Az 1498. évi 41. törvénycikk címmel közzétett tanulmánya. A rövid s jelentősnek nem látszó törvénycikk arról szól, hogy a budai, székesfehérvári és zalánkeményi polgárok, továbbá a király és bárki más városainak lakói kötelesek kilencedet fizetni azon földesuraknak, akiknek birtokain szőlők vagy szántóföldjeik vannak, amint ezt az 1492. évi 49., ill. 47. törvénycikkek is rendelik. A törvénycikk a Jagelló-kori törvényhozás jellegzetes darabjának látszik, holott Mályusz szerint nem az. Mátyás 1481-ben és 1487-ben hasonló szellemben döntött a nagyszombati szőlőbérlo polgárok és a Szentgyörgyi és Bazini grófok közt folyó évszázados pörben. Igaz, hogy a nagyszombati polgárok és grófjaik közt 1498 végén kompromisszumos egyezség jött létre, melyben a polgárok kivívták annak elismerését, hogy ők csak bérlői a szőlőknek, de nem egyszersmind jobbágysági földesurak; a polgári bérlőnek a jobbággal való egyenlővé tételén, a nemesi tulajdon jog megerősítésén azonban ez már mit sem változtatott. „A tárgyalt törvénycikk történeti előzményeiből megállapítható, hogy az 1498-i törvény a polgárok bérlőinek kérdését teljesen a Mátyás idejében megfigyelhető fejlődés szellemében igyekezett megoldani. Nem a királyi hatalom gyengesége, sem jobbágynyomó oligarchikus törekvések, mégcsak nem is Werbőczy tendenciózus, történetellenes jogász felfogása vagy a köznemesség fegyelmezetlensége volt tehát a XVI. század eleji társadalmi változás oka. A Jagelló-kor e tekintetben Mátyás korának hagyományait ápolta tovább” (838. l.), vagyis egy olyan fejlődést tetőzött be, amelynek mélyen fundált gazdasági alapjai voltak, s mely végső soron a „második jobbágyság” intézményére vezetett.⁴⁹

⁴⁹ A Hunyadi- és a Jagelló-kor alapján véve azonos fejlődési tendenciájára vonatkozólag ld. *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában (A hűbériség és rendiség problémája). — Mátyás király Emlékkönyv. I. k. Szerk.: Lukinich Imre. Bp., 1940. 309—433. — Mályusznak a parasztháború okaira vonatkozó alapvető felismerései a Dózsa-kutatás marandó értékei közé tartoznak. Ezen mit sem változtat, hogy utóbb egyik-másik megállapítását szűkebben vagy tágabban értelmezte, ill. új összefüggésekbe állította a kutatás, rámutatva pl. a XV—XVI. század fordulóján a földesúri-mezővárosi ellentét mellett a földesúri-jobbági ellentét fokozódására is az árutermeléssel kapcsolatban előbb a pénz-, majd a termés- és végül a munkajáradék növelése révén és általában felhívja a figyelmet az egész parasztság helyzetének felgyorsuló romlására a Jagelló-korszakban. (Mindezekre vonatkozólag ld. *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp., 1963. 43—95

Az ellenforradalom uralkodó történeti irányzatának, a szellemtörténetnek reprezentatív szintézise, a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által szerkesztett és írt Magyar történet 1928—1934 közt jelent meg. A parasztháborút is tartalmazó III. kötetet *A magyar renaissance — Mohács* címmel Szekfű írta. Eléggé somnás, a 427—434. lapokra zsúfolódó előadása bizonyos rokon vonásokat mutat Fraknói millennáris kötetének ábrázolásmódjával. Szekfű is komolyan veszi, nem pedig egyházpolitikai sakkhúzásnak tartja X. Leó pápa kereszteshadjárat-tervét. Ő még annyit sem foglalkozik a parasztháború egyik fő kiváltó okával, a nemességnak a keresztesháború anyagi és várállozatától, sőt még vezetésétől is húzódozó szűkkeblű önzésével, mint Fraknói. Az egész történeti irodalomban ő az egyetlen, aki kétségbevonja Dózsa hadvezéri kvalitásait is. A keresztesháború parasztháborúba való átcsapásának motiválásával Szekfű közvetlenül az események előadása közben nem foglalkozik, közvetve, a nép gazdasági-társadalmi helyzetének a parasztháborút megelőző feltárása során azonban igen. Ahogy bemutatja a centralizációs kísérlet bukása által szabadabbá tett földesúri reakció törekvését a különböző fokú szabadsággal bíró foglalkozási ágak, a mezővárosi, városi polgárság szolgáltatásainak egységesítésére, méghozzá a legalsó fokon, a kilencedet fizető, robottal és ajándékokkal tartozó, költözésében akadályozott jobbágy színvonalán (427—429. l.), majd a parasztháború leverése után ennek a „lefelé egyenlősítő törekvésnek” győzelmét az „újkori jobbágyság” rendszerében (430—431. l.): az előadásának egyetlen, valóban sikerült része.

A parasztháború ideológiai és politikai megértésének fokára Szekfű nem tud felemelkedni. A parasztháborúban ő is csupán romboló természeti erők spon-tán és céltalan kitérését látja. „A harc a parasztlázadás ősi formáit öltötte magára — írja —, elnyomottak rabolják, égetik, gyilkolják, karóba húzzák elnyomóikat, s a mindenében, vagyoniában, családjában, életében fenyegetett nemesség hasonló kegyetlenséggel iparkodik a lázadást elnyomni” (430. l.). Bár Szekfű korábban az ún. ceglédi kiáltványra célozva arról ír, hogy Dózsa „proklamációjában a király és nem az urak alattvalójának nevezte magát, és Cegléd városába hívta a mezővárosok és falvak lakóit egyesülésre a gonosz nemesség ellen” (429—430. l.), utóbb — a németországgal együtt — mégis úgy jellemzi a magyarországi parasztfelkelést is, hogy „...magasabb vallási vagy tudatosabb szociális célok nélkül helyzetük javítására törekedtek bennük az elnyomottak, parasztlakók, kispolgárok, köznemesség. Mindnyájan jelei voltak a szegény nép vonakodásának, hogy a rákényszerített újkori jobbágyságot magára vállalja, és mindnyájan leveretvén, alkalmat adtak az új jobbágyság kiépítésére” (430—431. l.). Szekfű tehát a parasztháború leveréséből is ideológiája sarktételének, forradalom-ellenességének, az osztályok együttműködésének igazolását olvassa ki. Ezzel az elvi állásponttal nincs ellentétben, ellenkezőleg: kiegészíti azt, hogy Szekfű nemcsak a nemesség ellen felkelt jobbágyokat ítéli el, hanem a jobbágyok ellen dühöngő nemességét is, a jobbágyságot gúzsba kötő 1514. évi törvényeket éppúgy, mint Werbőczinek a jobbágyok jogfosztását megörökítő Hármaskönyvét.

Hóman-Szekfű reprezentatív Magyar történetét, akárcsak a millennium korában, most is a megyei és a városi monográfiák kísérték. Ezek sorában különös érdeklődésünkre tarthat számot a parasztháború egyik állomásának, Ceg-

Uő.: Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság”. *Valóság*, 1972. 11. sz. 1—11. *Uő.*: Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság.” MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 1972/3. sz. 231—257.)

lédnek monográfiája, amely lelkes történészre talált Opperl Jenő személyében. Monográfiabeli tanulmánya 1931-ben Cegléden külön kiadványként is megjelent Cegléd 1730-ig c. (továbbiakban: I.). Utóbbihoz csatlakozott 1939-ben ugyancsak Cegléden kiadott, bevezetővel ellátott kis forrásgyűjteménye A parasztlázadás előjátéka Cegléden. Budai Sebestyén deák pöre az idevágó oklevelekkel c. (továbbiakban II.), a két világháború közti korszak egyetlen jelentősebb, 8 eredeti oklevelet tartalmazó forrásközlése a parasztháború köréből.

A szerző szerint a parasztháború a XV. század végén még nem tört ugyan ki hazánkban, de már teljesen érett volt a helyzet a kitörésre. Egyfelől az alsóbb néposztályok lázongó elégedetlensége, másfelől a hatalmon levő egyháziak és világiak sikkasztásai, birtokrablásai, határsértései napirenden voltak. Mindezeket az erőszakosságokat a hatalmaskodók felfegyverzett jobbágyaikkal követték el, minek következtében a jobbágyok önérzete, harci kedve hatalmasul megnőtt.

Ennek az évről évre növekvő, a parasztháborúban aztán lobot vető harci kedvnek izgalmas geneziséét tárja elénk Ceglédnek, a nagy alföldi mezővárosnak 1514 előtti története. A ceglédiek már Mátyás halála után megtagadták földesuraiknak, az óbudai klarisszáknak jobbágykötelezettségeik teljesítését; erre Ulászló sem tudta őket rászorítani. Az apácák így kénytelenek voltak belenyugodni abba, hogy a tizedet, kilencedet, adókat nem tisztartójuk vagy udvarbírájuk, hanem a városi bíróságnak az esküdtek hajtják be, sőt peres ügyekben is maguk ítélkezzenek. A nehezen helyreállított egyetértést azonban csakhamar felborította két kinevezés: Budai Sebestyén deáknak ceglédi tisztartóvá, medgyaszai Mészáros Lőrincnek pedig ceglédi plébánossá történt kinevezése. A deák kíméletlen fellépése a jobbágytartozások behajtására, a plébánosnak jobbágy-pártoló magatartása újból feszültté tették a helyzetet. A ceglédiek ugyanis Lőrinc plébános tanácsára, hogy lehetetlenné tegyék a követelések behajtását, évekig nem választottak előljárókat. A klarisszák erre rendeletben szólították fel a ceglédieket előljáróválasztásra; tisztartójuk, Sebestyén deák még szigorúbban lépett fel az ellenállókkal szemben. Lőrinc pap, sőt az apácák maguk is hiába intették mérsékleterre. Erre 1509 nyarának egy napján az egész város rátámadt a gyűlölt tisztartóra, s népítélettel végzett vele. A vádlevél 181 jobbágyot vádol a gyilkosságban való közvetlen részvétellel. A gyilkossági ügy, a közvetlen tettesek, a ceglédi jobbágyok és „felbujtók”, a klarisszák ügye a feudális törvényszékek, a nádori, a budai városi, a budai káptalani (oktavális), ill. a fogott nemesi bírák elé került. Bár az utóbbi fórum a ceglédi jobbágyok és a klarisszák javára döntött, az előbbiek döntése a földesúri hatalom ellen feltámadt jobbágyok és felbujtók ügyében nem lehetett kétséges. Éppen ezért a ceglédiek és a klarisszák 1510 végén 232 aranyforint vérdíj kifizetésével kiegyeztek a meggyilkolt deák hozzátartozóival. „Így végződött a híres pör, előjátéka a négy év múlva bekövetkezett parasztlázadásnak. A talaj teljesen érett volt a parasztlázadásra, a jobbágy fel akarta magát szabadítani a földesúri kötelezettségek alól, a város a földesúri hatóság alól akart menekülni, és autonómiára törekedett. Így volt ez akkor egész Európában is. Az uralkodó demokratikus áramlat azonban nemcsak a jobbágyság önérzetét emelte, hanem annak hatása alatt állott az alapság, mint itt láttuk, az apácák, sőt a kisbirtokos nemesség is” (II. 13. l.)⁵⁰.

Mint látnivaló, szerzőnkél a pontos adatfeltárás és a tárgyilagos elemzés nem párosul megfelelő történeti koncepcióval. XVI. századi eseményeket

⁵⁰ A „ceglédi előjáték”-ra először Karácsonyi János hívta fel a figyelmet. (*Karácsonyi János: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig.* II. k. Bp., 1924. 506—507.) Utolsó összefoglalása *Opperl Jenő: Népítélet Cegléden.* Ceglédi Élet, 1955. 9—10.

XIX. századi politikai eszmék, a polgári demokrácia szemzőgéből néz; így közelebb hozza egymáshoz a jobbágyokat, az apácákat és a kismemeseket is, mint azok a valóságban voltak. Egy dologban pedig közvetlen forrásadataival is szembekerül az érdeemes szerző, amikor a parasztháború előjátéka egyik főszereplőjének megteszi medgyaszai Mészáros, alias Viczmándy Lőrinc „ceglédi plébánost”, holott maga is kénytelen beismerni, hogy Lőrinc pap „neve az egész pörben nem fordul elő” (II. 13. 1.).⁵¹

A parasztháború történeti feldolgozásában a két világháború között még egy korszakalkotó, Mályuszét megközelítő eredmény született parasztságtörténetünk két világháború között legeredményesebb kutatójának, Szabó Istvánnak Hanyatló jobbágyág a középkor végén c., a Századok 1938. évfolyama 10—59. lapjain megjelent tanulmányában. Szerzőnk a XV. században 20—60% között mozgó, növekvő tendenciájú telekpusztulás okait vizsgálva, két tényezőre bukkan: egy természetire és egy társadalmira. A természeti tényező a XV. századon végighúzódó 21 pestisjárvány népességsökkenítő, a jobbágytelkeket művelőtől megfosztó hatása; a társadalmi a különböző jogállású szabad települések, oppidumok, mezővárosok és civitasok, városok jobbágyelszívó szerepe: „A város felé törekvő jobbágyot a „városi szabadság” vonja, amely mindenekelőtt személyi függetlenségét s e mellé az élet és a vagyon számára nagyobb biztonságot, a munka jobb és dúsabb gyümölcsét, a szerzemény befektetésének megtartásának kedvezőbb módjait, az élet színesebb és magasabb lehetőségeit ígéri: több emberséget és új életideált” (40. l.). Ez a metamorfózis két formában is megvalósulhatott: a csak cenzust, bért és még esetleg némi természetbeni és munkaszolgáltatást végző szabad bérlő és az egy összegben megállapított szolgáltatást fizető, a polgári universitas tagjára hasonlító parasztpolgár alakjában. Hogy ez a kettős, de egybe is fonódható tendencia milyen erőt képviselt, mutatja, hogy a XV. század végén Magyarországnak oppidum és civitas kebelében élő lakossága 800 000 főre rúgott, vagyis a 4 millióra tehető összlakosság egyötödét zárta magában.

Ennek a városba áramlásnak megakadályozására szolgált a XV. század végén a kilencedfizetésnek a szabad királyi városokon kívül az ország egész területére való kiterjesztése és a jobbágyág szabad költözésének akadályozása, a mezővárosokkal és városokkal nem rendelkező köznemesség sürgetésére. Ez viszont olyan óriási feszültséget váltott ki a szabadparaszti állapot felé törekvő

⁵¹ A Mészáros-legenda elfogadása Opper részéről annál különösebb, mert idézett műveinek tanúsága szerint maga is forgatta azokat az elsőízben Illéssy János által ismertetett okleveleket, melyek szerint 1471-től bizonytalan ideig Bogdasai Petri János fia, Bálint presbyter volt a ceglédi plébános. (A ceglédi róm. kath. egyház rövid története. Írta: *Hübner Emil*. Cegléd, 1900. Ism. Illéssy János. Századok, 1901. 742.) A hagyományos felfogás védelmében Opper még Márki-val is szembefordul, aki az öt jellemző határozatlansággal természetesen nem vonja le a megfelelő következtetést Mészáros Lőrinc ceglédi plébános alakjának fiktív, Istvánffy által megkonstruált voltáról, de legalább közli a megfelelő következtetéshez elegendő adatokat (*Márki Sándor*: Dósa György. Bp., 1913. 148, 371—372). Oppernek az Illéssy adatait híven reprodukáló Márki ellenében felhozott egyetlen komoly ellenérve, hogy ti. Bálint presbyter, 1471 óta Cegléd plébánosa 1514-ben már nem lehetett posztján, mert: „nem valószínű, hogy még 43 év múlva, 1514-ben is ő volt Ceglédén a plébános” (I. 32. 2. jegyzet), egyrészt mit sem bizonyít Mészáros mellett, másrészt ellenkezik az ugyancsak Illéssy által közölt azon adattal, hogy Bálint presbyter egyik elődje, János presbyter ugyancsak 43 évig, 1416—1459 közt töltötte be ugyanezt a tiszteletet (*Illéssy*: i. m. 741—742). Mészáros Lőrinc alakjával együtt természetesen az alakjához fűzött események is (I. 33—34) elesnek. A Mészáros-legenda keletkezését és Lőrinc pap kilétét tisztázza: *Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. Levéltári Közlemények. 1972. 2 sz. 249—253.

jobbágytömegekben, hogy ennek szükségszerűen egy parasztháborúban kellett kirobbannia. A parasztháború közvetlen indítékainak és indulati gyökereinek vizsgálatánál tehát „...különös tekintettel kell lenni a felényire üresen álló falvakra és a reájuk nehezedeő súlyos terhek — a király adója, az egyház tizede s az úr sok követelése — mellett az oppidumok által megindított társadalmi átalakulásokra s azokra a törekvésekre, melyek az utóbbi évtizedekben ez átalakulással szembekerültek, de nem kevésbé a közállapotok általános leromlására, a mátyásutáni ország súlyos politikai válságára s a társadalmi és lelki feszültségre is” (58. l.).

Szabó István fenti tanulmányának eredményeit szélesebb európai perspektívába állítva újszerű, pregnáns ábrázolást nyújtó könyvecskéjében, az 1940-ben a Magyar Szemle Kincsestára 8. füzeteként megjelent A magyar parasztság története c. miniatúrájában is összefoglalja.

A szellemtörténet parasztháború-konceptiójával csupán az új népi mozgalom tudott hasonló erejű koncepciót szembeállítani. Felfogásuknak alapjai 1933-tól, a népi mozgalom nemzedékké tömörülésének befejezésétől lényegében már készek; kialakításuk, megfogalmazásuk Illyés Gyula nevéhez fűződik. Illyés megfélekedve arról a hasadásról, mely különösen a XIX. század második felétől a társadalmi haladás és a nemzeti eszme közt hazánkban támadt, s amit többé már soha, a fasizmus elleni harc idején sem lehetett eltüntetni, a baloldaliságot a nemzettel azonosította, az irodalmat és a történelmet ezen azonosság megnyilvánulásaként értelmezte, s ezen keresztül a nemzetit végül is a népivel helyettesítette be.⁵²

Ennek a történeti-politikai koncepciónak konkrét történeti anyagra való alkalmazása csak az 1930-as évek végén történt meg Féja Géza 1939-ben megjelent Dózsa György c. történelmi tanulmányával. Féja programjának már az 1930-as évek elejétől érvényesülő szociális radikalizmusa a harmincas évek végén nagyobb súlyt nyer. A népi írók egy része, kiábrándulva a Gömbös-féle szociális demagógiából, a népfrontpolitika jegyében egyre közelebb jut a munkás-paraszt szövetség gondolatához. Erőre kap körükben az antifasiszta demokratikus irányzat, mégpedig nemcsak szépirodalmi, hanem politikai téren is. Egyesek közülük — így Féja is — fölvetik egy új magyar parasztpárt, a dolgozó parasztszövetség pártja megalapításának eszméjét, sőt 1936-ban — a parasztság önálló forradalmi lehetőségeinek illúziójában — még egy parasztforradalom tervét is szövögetik. 1937-ben — a kommunisták aktív támogatásával — megalakul a Márciusi Front, 1939-ben pedig a népi mozgalom szétválásával kapcsolatban a kommunisták által ugyancsak támogatott Nemzeti Parasztpárt.

A radikális parasztmozgalomnak különösen a „parasztforradalomnak” lelkesítő történeti hagyományra, történeti ősré volt szüksége. Vajon ki lehetett erre a szerepre alkalmasabb Dózsa Györgynél, aki — mint Féja Dózsa-könyvében írja — már a századforduló idején is harci jelszava volt minden radikális népi mozgalomnak? (6. l.) Még világosabban vall témaválasztásáról önéletrajzi regényének második kötetében: „Történelmi ősréknél Dózsa Györgyöt vallottam, és Dózsa-kultuszt igyekeztem teremteni, mivel úgy éreztem: harcunknak hagyományra van szüksége.”⁵³ A kérdés most már csak az, hogy *milyen* Dózsa Györgyöt tekint történelmi ősréknél s rajzol meg Féja Géza 1939-ben megjelent könyvében.

⁵² Lackó Miklós: A nemzedéki tömörülésről és a szakadásról. Új Írás, 1971. 9. sz. 107—108.

⁵³ Féja Géza: Szabadcsapat. Bp., 1965. 380.

A kérdésre a könyv történeti-politikai koncepciójának vizsgálata adja meg a választ. Nos, korántsem a „parasztforradalom” vezérét, a feudális földtulajdon létjogosultságát totálisan tagadó, az egész nemesség kiirtását, paraszt — polgár — nemes egyenlővé tételét, erős, „oltalmazó” központi hatalom létesítését követelő, vagyis az egész feudális társadalmat megsemmisüléssel fenyegető Dózsa-t, a *történelem* Dózsját, hanem a parasztseregét nemességgel együtt a haza védelmére egyesíteni s ennek fejében a népet a feudális társadalomban magasabb fokra elhelyezni igyekvő paraszti condottierit, az *utópia* Dózsját. Vagyis röviden: nem a forradalmárt, hanem a reformert. Ezt Féja *expressis verbis* kimondja: „A forradalom nem volt a népi felszabadulás valószerű útja, az ellenforradalom (a nemesi reakció — B. B.) pedig nem teremtett helyes társadalmi kiegyenlítődést. A népi felszabadulás útja nem eredendően forradalmi út” (242. l.). A népi felszabadulás reális útjának tehát Féja nem a forradalmat, a társadalmi rend gyökeres megváltoztatását tekinti, hanem a társadalmi kiegyenlítődést, vagyis a társadalmi rend fokozatos megjavítását, tökéletesítését. Éppen ezért Dózsa tragédiáját sem abban látja, hogy elbukott a feudális rend megsemmisítéséért vívott grandiózus küzdelemben, hanem abban, hogy belkényszerült ebbe a nemcsak eleve kilátástalan, de egyben helytelen vállalkozásba. Hogy a történelmi válaszüton a nemesség és a parasztság, Zápolya—Werbőczy és Dózsa nem találta meg egymás kezét,⁵⁴ ennek aztán az egész nemzet vallotta kárát a mohácsi vészben s az ezt követő belső és külső megosztottságban.

Féja ennek a forradalomellenes felfogásnak minden konzekvenciáját levonja, az aktuális politikaikat sem véve ki. Taurinust idézve szól a vagyonközösségi törekvésekről, amelyeken Féja szerint a zsákmány közös és igazságos elosztását és a régi földközösség visszaállítását kell érteni. Szerzőnk óva int azoktól, akik a régi földközösséget „... mai politikai fogalmak szerint magyarazzák, s mai politikai törekvések számára próbálják kisajátítani” (107. l.). Ezeket a mai politikai törekvéseken aligha érthetünk mást mint paraszti demokratikus vagy szocialista eszméket, amelyek objektíve a nagybirtok ellen irányultak, aminthogy Dózsa parasztjainak vagyonközösségi törekvései objektíve szintén a feudális földtulajdon, a feudális (vagy esetleg mindenfajta) kizsákmányolás megszüntetését célozták, utópisztikus vagy esetleg reakciós formájuk ellenére is.⁵⁵

A történeti-politikai koncepció után a történeti kép is megérdemel néhány szót. Féja valóban gazdasági, társadalmi alapjaiból, politikai, ideológiai hatásokból, nemzetközi összefüggésekből, lényegében a feltörekvő paraszti és polgári elemek és a feudális reakció összeütközéséből igyekszik megérteni a parasztháborút. Kortárs-íróinál mélyebben ragadja meg a történelemformáló néptömegek és a történelmi személyiségek viszonyát, Dózsa politikai és hadvezéri tehetőségét, emberi nagyságát. Helyesen értelmez korjelenségeket (pl. kegyetlenség), szellemi, irodalmi irányzatokat (bizonyos mértékig a reformációt) stb. A helyes felismeréseknek ezek a felvillanó fényei azonban elszigetelt fényforrások maradnak; nem világítják be az egész történeti képet. Féja történetelméletének, ill. filozófiájának legszembetűnőbb fogyatékosága az, hogy történetietlenül, egyoldalúan nézi a néptömegek, ill. a parasztság múltbeli szerepét és tevékenységét az osztálytársadalmakban. Szerinte a feudalizmus-kori parasztság már a XIV.

⁵⁴ Gergely Sándor Új Dózsa-portré címmel a moszkvai Új Hang 1940. 9. számában megjelent cikkében nem ok nélkül bírálja Dózsaának „... a történelmi osztály meg nem hallgatott reménytelen szerelmeseként” való bemutatását Féja által (Gergely Sándor: Hallgatás közben. Bp., 1965. 384—389).

⁵⁵ *Szigeti*: i. m. 272.

századtól, de különösen 1437-től, az erdélyi parasztfelkeléstől — a Hunyadiak korabeli megszakitással — folyamatosan 1514-ig olyan egységes, szervezett és öntudatos, konkrét programmal rendelkező történelmi erő volt, amely — Kínizsiként kétfelé hadakozva — képes lett volna megoldani egy az egész nemzetet felölelő új társadalmi rend létrehozásának és egyben a honvédelemnek feladatát.⁵⁶ Márpedig erre nemcsak a rendkívül különböző helyzetű, szervezettségű, öntudatú parasztság egésze nem volt képes, hanem még annak gazdaságilag legfejlettebb, politikailag legszervezettebb, ideológiailag legtudatosabb vezető ereje, a mezővárosi polgárság sem. Hogy ez a kettős feladat konkrétan mégis fölmerülhetett, az nem politikai *realitásukat*, hanem éppen ellenkezőleg: *utópiavoltukat* bizonyítja. „Bármilyen társadalmi karaktermaszkban lépnek is színre a dolgozó tömegek, jobbágyok vagy szabad parcellás parasztok, városi plebejusok vagy korai bérmunkások, önmagukban nem határozhatják meg az osztálytársadalmak idején a forradalmi munkásmozgalom fellépéséig a progresszív fejlődés irányát és tartalmát. Ez a felemelkedő uralkodó osztályok privilégiuma.”⁵⁷ A nép, ill. a parasztság a XVI. században még kevésbé lehetett egy új nemzeteszmé, társadalom, hazafiság hordozója, mint a XX. században. A népi nemzetnek Féja Dózsa-könyvében a XVI. századba transzponált eszméje nem történelmi valóság volt, hanem mítosz, akárcsak a baloldaliságnak nemzeti jellemvonássá nyilvánítása. Mindkettőről el lehet mondani: „Mítosz akkor is, ha progresszív célokra készült, ha sok mindent megérezett a fasizmusok elleni küzdelem új előfeltételeiből, s később erőteljes hatást gyakorolt a hazai nép-front koncepcióra is.”⁵⁸

A Dózsa-parasztháború 1945 előtti történetének historiográfiájával foglalkozó szemlénket nem zárhatjuk le anélkül, hogy magának e historiográfiának a történetéről is néhány szót ne ejtsünk. Annál is inkább kötelességünk ez, mert éppen az általunk tárgyalt korszak végén, 1944-ben jelent meg a parasztságtörténet első s mindmáig egyetlen historiográfiai áttekintése Wellmann Imre tollából.⁵⁹

⁵⁶ Féja parasztság-szemléletének történetietlenségét sok tekintetben helytállóan bírálja *Istványi Géza*: *Népies történelem. Magyar Szemle, 1939. XXXVII. k. 66—67.* Istványinak a szel-lemtörténet elleni lázadásáról *R. Várkonyi*: i. m. I. k. 266—267.

⁵⁷ *Szigeti*: i. m. 273.

⁵⁸ *Lackó*: i. m. 108.

⁵⁹ *Wellmann Imre*: *Parasztnépünk múltjának feltárása. Hittel, 1944. 4—5. sz. 225—243, 296—316.* Feldolgozásunkban mi is elsősorban erre a tanulmányra támaszkodtunk. *Pamlényi Erő*nek Dózsa a magyar történetírásban és történelmi gondolkodásban c., elsősorban a XIX—XX. század történetírásának Dózsa-képét vizsgáló előadását, sajnos, csak a beszámolókból ismerjük. (*Buza János—Gyimesi Sándor*: *Nemzetközi tudományos ülésszak a XVI—XVII. századi közép-kelet-európai parasztmozgalmak történetéről. Századok, 1973. 2. sz. 545—547, 549.*) A MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 1972. 3. sz. 225—227, 229. A parasztháború társadalmi problematikájának tisztázásában nagy segítségünkre volt *Barta Gábor—Szakály Ferenc*: *Dózsa ügye és a magyar társadalom. Társadalmi Szemle, 1972. 6. sz. 75—85.* Az ismertebb parasztháború-feldolgozások és szintézisek történelmi képének vizsgálatánál felhasználtuk saját előtanulmányainkat, *Bellér Béla*: *A Dózsa-parasztháború 1945 előtti történetírásunkban. Világosság, 1972. 8—9. sz. 556—563. és uő.*: *A Dózsa-parasztháború és az egyházi történetírás. Vigília, 1972. 9. sz. 599—603.* Hasznunkra voltak a történelmi bibliográfiák, elsősorban *Kosáry Domokos*: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. k. Bp., 1951. 206—208.* Körültekintő alaposágú értékelése csupán egy ponton vált ki ellenvetést, amikor „... a paraszti bázist kereső német fasizmusozhoz hasonló úton járó hazai renegát — és álnépiesek” közt tartja számon *Stolte István Miklóst* (208. l.), aki 1934-ben *A jobbágyosság keletkezése és a Dózsa-forradalom* címmel adott ki könyvet, amelyet 1941-ben — némi kiegészítéssel — beillesztett. *Parasztok királyától a nagyságos fejedelemig c. nagybobb művébe.* Nem tagadhatjuk, hogy *Stolte* könyvének vannak a népiesek történet-szemléletére emlékeztető nacionalista elemei (13, 27, 31, 37 stb. l.), egész történelmi-politikai koncepciója azonban nem a népies, hanem a baloldali,

Természetesen nem marxista áttekintésről van szó. A szerző elutasítja a történelmi materializmust, beleértve annak sarkétételét, az osztályharcot is; az itt-ott szemébe ötlő marxista alkotásokat bizalmatlansággal szemléli, az általa kevésre becült politikai történetírás tendenciózus alkotásainak, nem igazi tudományos alkotásoknak tekinti. Ennek ellenére vannak bizonyos érintkezési pontjai a marxizmussal. Mint a korszerű gazdaság- és társadalomtörténet jeles művelője hangsúlyozza a gazdaság-társadalomtörténetírás politikait megelőző fontosságát, a társadalmi jelenségek gazdasági meghatározottságát és az egyén központi történetírással szemben a tömeg-, a népközpontú történetírás korszerűségét. Ezek az elméleti kiindulópontok és ezenkívül természetesen kitűnő anyagsismerete, egyedülálló szakirodalmi tájékozottsága tette őt alkalmassá a parasztságtörténet nagyvonalú és mégis részleteiben is hű áttekintésére. Munkáját egyetlen parasztságtörténettel foglalkozó kutató sem nélkülözheti.

A Dózsa-parasztháború 1945 utáni történeti-politikai koncepciójának, történeti képének, történetelméletének és metodológiájának vizsgálata jelen tanulmány keretei között és módszerével nem végezhető el. Nem azért, mintha a marxista történetírásból hiányoznának a fenti struktúraelemek, hanem főleg azért, mert ezek minősége, funkciója és kölcsönhatása a marxista történetírásban egészen más, mint a polgáriban. Elég itt csupán arra utalnunk, hogy a mi történetírásunkban a marxista—leninista történetelmélet központi szerepet játszik, míg a polgári történetírásban alárendelt a jelentősége. De nem végezhető el a parasztháború 1945-öt követő történetírásának kritikai elemzése ezeken a hasábokon azért sem, mert 45 utáni fejlődésünk is rendkívül bonyolult és több szakaszos volt. Miközben a marxizmustól megtermékenyített kutatás mind a parasztháború gazdasági és társadalmi okainak feltárásában, mind ideológiai vonatkozásainak tisztázásában nagyot lépett előre, ugyanakkor elvesztett néhány nagyon fontos korábbi kutatási eredményt, és magával hurcolt bizonyos megkövesedett, a liberális, pozitivistá, radikális vagy éppen a humanista történetírástól örökölt hagyományt. Parasztháború-kutatásunk csak legutóbb, a Dózsa-évforduló kapcsán jutott el odáig, hogy minden eddiginél szélesebb forrásbázisra támaszkodva, korszerű szemlélettel és módszerrel, hamisításokkal és illúziókkal egyaránt leszámolva megalkossa a korszerű marxista történettudomány Dózsa-képét. A Dózsa-kutatás ezen utolsó, nagysikerű szakaszának bemutatásához azonban már új oldalra kell fordítania a historiográfusnak!

marxista gondolatkörből ered, mégha ennek némileg vulgarizált változatát képviseli is, és politikai mondanivalója nem a fasiszta összefogás, hanem éppen ellenkezőleg az antifasiszta népfront felé mutat (5, 58—61. stb. 1.). — Munkánkat elősegítették a félezredes jubileum alkalmából kiadott többé-kevésbé részletes bibliográfiák is, nevezetesen: Tájékoztató a Dózsa-parasztháború 500. évfordulójára (sic!). Szerk. Vadász Sándor. Történelem, 1972. 2. sz. 56—66. Dózsa György 500 éve. Összeállította: Gáliczky Éva. Bp., 1972. A Dózsa Györgyről és az 1514-es parasztháborúról szóló irodalom és képzőművészeti alkotások jegyzéke. Szerk. Boros Pál. A bevezetőt írta: Székely György. Bp., 1972. (a forrásszövegek regestáival és a fontosabb feldolgozások alcímeivel). — Látóhatár, 1973. jan. sz. 237—238, nemkülönben a parasztháború egészen új koncepcióját nyújtó munkának, *Barta Gábor—Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben.* Bp., 1973. c. műnek a teljességet megközelítő irodalomjegyzéke (i. m. 303—343).